

HOOFDSTUK II

DE TUCHT BIJ ENIGE ANDERE HERVORMERS EN BIJ DE DOPERS¹

§ 1. ORIËNTATIE

In dit hoofdstuk zullen we sterk selectief te werk moeten gaan. Allereerst ten aanzien van de te bespreken *personen*: wij beperken ons tot de grote hervormers van de eerste generatie, tot enige anderen die nog tijdens hun leven of aanstonds daarna in hun voetspoor traden, en — als groep — tot de dopers. Onder hen die in het voetspoor van de eerste hervormers traden, zijn er geweest die meer tijdgenoten dan voorgangers van Calvijn waren, maar toch: zij begonnen hun reformatorisch werk eerder dan hij het zijne en ook van hen heeft hij dus kunnen leren.

De volgende hervormers passeren achtereenvolgens de revue: Martin Luther (1483-1546) en Philippus Melancthon (1497-1560) uit Wittenberg, Huldrych Zwingli (1484-1531) en Heinrich Bullinger (1504-1575) uit Zürich, Johannes Oecolampadius (1482-1531) en Oswald Myconius (1488-1552) uit Bazel, voorts de voornaamste van de straatsburgse hervormers: Martin Bucer (1491-1551) en tenslotte de fransman Guillaume Farel (1489-1565), die in tal van plaatsen had geëvangéliseerd voordat hij in 1532 zijn activiteiten op Genève richtte,

1 Het afzonderlijk vermelden van de dopers wil uiteraard niet zeggen dat dezen niets met de reformatie uitstaande gehad zouden hebben. Integendeel, het anabaptisme behoort tot de 'beinahe nicht zu überschauende Vielfalt von geistigen Kräften' die de reformatie heeft 'freigesetzt'. Fast, *Der linke Flügel*, S. IX. Maar de reformatoren hebben zichzelf evenmin met de dopers willen identificeren als dezen met hen. Het bij de dopers geliefde woord was niet 'reformatio' maar 'restitutio' waarmee zij bedoelden een nog radicaler terugkeer tot de praktijk van de kerk der apostelen. Vandaar dat verschillende hedendaagse, vooral Amerikaanse, geleerden hen ter onderscheiding van de reformatoren wel restitutionisten noemen. Vgl. Meihuizen, *Het begrip restitutie*, blz. 7 v.

De dopers worden tegenwoordig gewoonlijk gesubsumeerd onder 'de linkervleugel van de reformatie'. Vgl. Fast, *a.a.O.*, S. IX. Daartoe worden dan ook gerekend de spiritualisten, de 'Schwärmer' (maar dan in een nauwkeuriger omschreven zin dan waarin Luther van 'Schwärmer' sprak) en de antitrinitariërs. Deze groepen kunnen hier buiten beschouwing blijven: bij de spiritualisten en de 'Schwärmer' is van zelfstandige gemeente- of kerkvorming geen sprake geweest — ook niet bij de Schwenckfeldianen die een soort van 'Lesergemeinde' vormden (Fast, *a.a.O.*, S. XXVI, 205) — terwijl bij de antitrinitariërs van aparte gemeentevorming pas kan worden gesproken na Calvijns dood (in Polen in 1565, in Zevenburgen 1568). Vgl. Nauta, s.v. *Unitariërs*, *ChrEnc*, VI, blz. 433 v.

vervolgens, in 1538, predikant van Neuchâtel werd, waar hij, met enige onderbrekingen, werkzaam bleef tot zijn dood.

En dan de dopers! Het is waar: alle hervormers hebben zich van hen afgekeerd. Maar het is even waar: allen, Calvijn niet uitgezonderd, zijn gedwongen geweest zich van hun geprononceerde opvattingen over de tucht rekenschap te geven en hun reactie daarop heeft mede hun eigen standpunt bepaald.

Ook alle *beschrijvingen* moeten sterk selectief zijn.² De bedoeling van deze tweevoudige selectie zal duidelijk zijn: een tekening van de achtergrond is nodig, het is ons er echter om begonnen tégen die achtergrond het denken, streven en handelen met betrekking tot de kerkelijke tucht van één man op de voorgrond te plaatsen: van Jean Calvin (1509-1564), voor ons Nederlanders: Johannes Calvijn.

§ 2. LUTHER EN MELANCHTHON

In zijn eind 1519 of begin 1520 voor het eerst uitgegeven *Sermon von dem Bann* zegt Luther dat 'Communio' bij de geleerden de naam is voor het heilig sacrament en 'Excommunicatio'. dwz. 'entsetzung der selben gemeynschafft', hun woord voor de ban.³ Op zichzelf is de excommunicatie alleen de beroving 'des eusserlichen sakraments odder wandels mit den leuten',⁴ van die gemeenschap die 'eusserlich, leylich unnd sichtlich' is, níet van die welke 'yinnerlich, geystlich, unsichtlich' is.⁵

Toch is de excommunicatie beslist geen zaak om licht over te denken. Want als ze terecht is uitgesproken, is ze een 'zeychen, vormanung und straff', waaruit de geëxcommuniceerde kan weten dat hij door zijn misdaad en zonde zijn ziel aan de duivel heeft overgegeven en zichzelf heeft beroofd van de gemeenschap aller heiligen met Christus.⁶

Een dergelijke uitspraak staat bij Luther niet op zichzelf. Zo schrijft hij in *Von den Schlüsseln* (1530), dat als de zondaar niet tot berouw wil komen, de excommunicatie voor hem niet alleen de 'absonderung von der Christenheit' tot gevolg heeft, maar ook de eeuwige dood.⁷

2 Voor bredere informatie zie de ter plaatse vermelde bronnen en literatuur.

3 *WA*, VI, S. 64.

4 *WA*, VI, S. 66.

5 *WA*, VI, S. 64.

6 *WA*, VI, S. 66.

7 *WA*, XXX (2), S. 503. Vgl. ook uitspraken van Luther als de volgende: 'Will er so handelen, so werd ich ihn in Bann thun und excommunicirn, dass er sich der Sacrament und des Christentums äussere und enthalte, und denke nur nicht, dass er in Himmel gehöre' (*Tischreden*, 1,807). 'Sufficit... in istam pertinacem mulierem et virum, si de publico et privatim denunties, eis clausum esse regnum coelorum, nec posse salvari, nisi reconcilietur sorori alteri' (brief van 2 jan. 1530). Geciteerd door Götze, *Wie Luther Kirchengucht übte*, S. 9,26. Zie voorts: *a.a.O.*, S. 115.

Dit alles betreft dan de zgn. *kleine* ban. In zijn zo even aangehaalde *Sermon* noemt Luther ook de *grote* ban; deze omschrijft hij als het verbod van het ontvangen van een kerkelijke begrafenis, van kopen en verkopen, van 'handelln, wandelln, und allerley gemeynschafft der menschen', ja tenslotte ook van water en vuur.⁸ Hier verklaart hij nog dat deze grote ban, evenals de kleine, door Christus is ingesteld.⁹

Later wilde Luther van de grote ban niets meer weten. In de *Schmalkaldische artikelen* (1538) noemt hij hem een 'lauter weltliche straffe' waarmee de dienaren van de kerk zich niet moeten inlaten; alleen de kleine ban is 'der rechte Christliche Bann'.¹⁰

Aanleiding tot het uitoefenen van kerkelijke tucht en dus ook tot excommunicatie, kunnen zijn alle zonden met betrekking tot het geloof en de levenswandel, voorzover deze openbaar zijn en aanstoot geven.¹¹ Hierbij moet worden gehandeld naar het voorbeeld van Matth. 18 : 15 vv.,¹² dwz. dat aan de excommunicatie enige vermaningen vooraf moeten gaan. In een preek uit het jaar 1539 zegt Luther dat de eerste vermaning dient te geschieden door de 'Pfarrer', de tweede door enkele 'Kapläne' en de derde door de 'Kapläne' vergezeld van twee raadsheren en twee gemeenteleden. Zijn al deze drie vermaningen vergeefs, dan vindt in het midden der gemeente de excommunicatie plaats: dwz. de 'Pfarrer' geeft de zondaar over aan de duivel en bidt samen met de gemeente een Onze Vader tegen hem.¹³ Op deze wijze heeft de gemeente een aandeel in de excommunicatie en zo behoort het ook, vindt Luther, want Christus heeft de sleutelen niet alleen aan de bisschoppen gegeven, 'sondern viel mehr seiner lieben kirchen'.¹⁴ Aan de andere kant legt Luther weinig nadruk

8 *WA*, VI, S. 64. De 'interdictio aquae et ignis' behoort tot de oudste rechtsgebruiken; volgens Maes, s.v. *Vogelvrijverklaring*, *WPE*, XVIII, blz. 224 v., kwam ze reeds voor bij de hittieten in de twaalfde eeuw v. Chr. Bij de romeinen heeft het verbod zijn wortels in het private strafrecht van de twaalf tafelen (vijfde eeuw v. Chr.); het was het voor iedereen, ook voor vrienden en familieleden geldende verbod een voortvluchtig halmsisdadiger te helpen. Het verbod kreeg later ook een plaats in het publieke strafrecht. Vgl. Kunkel, *Romeins recht*, blz. 42, 84.

9 *WA*, VI, S. 65: 'Zum Vierden, dissen eusserlichen bann kleyn und gross, hot Christus, eyngesetzt Mat. xviii'.

10 *WA*, I, S. 247. Ook *Bekennnisschriften* (evang.-luth.), S. 456 f. — Overigens noemde Luther reeds in zijn *Sermon von dem Bann* het gebruik van 'weltlich gewalt, durch schwert, fewr und krieg' tegen de geëxcommuniceerden veeleer 'newe sunde, dan grundlich meynung der schrift'. *WA*, VI, S. 64.

11 Men wordt geëxcommuniceerd 'umb ketzerey odder sund willen'; de ban wordt niet alleen uitgesproken over hen die 'ym glauben spenstig seyn, sondern ubir alle, die offentlich sundigen'. *WA*, VI, S. 65, 74. Vgl. Götze, *a.a.O.*, S. 103.

12 *WA*, VI, S. 65; *Von den Schlüsseln*, *WA*, XXX (2), S. 501 f.

13 Götze, *a.a.O.*, S. 109; Fausel, *Luther 1522—1546*, S. 228. — Tegen iemand bidden — 'eine uns befremdende Weise des Gebets' — bedoelt 'Gottes Macht... gegen jemand anzurufen', aldus Götze, *a.a.O.*, S. 30. Vgl. ook S. 104.

14 *Von den Schlüsseln*, *WA*, XXX (2), S. 437. Vgl. Melancthons *Tractatus de potestate papae* (1537): 'Über das muss man je bekennen, dass die Schlüssel nicht einem

op de roeping van de gemeenteleden om op elkaar toezicht uit te oefenen en vernemen wij niets van een verplichting iemand die naar privé vermaan niet wil luisteren, aan te geven bij de 'Pfarrer'.¹⁵

Behalve van het avondmaal is de geëxcommuniceerde ook uitgesloten van het recht kinderen ten doop aan te bieden, van de 'Trauung', van de kerkelijke begrafenis enz. Was hij aanvankelijk nog voorstander van een strenge opvatting van het omgangsverbod, naderhand wees Luther de uitsluiting van de geëxcommuniceerden uit het sociale en maatschappelijke verkeer als ongeoorloofd van de hand.¹⁶

De excommunicatie is 'scharfe Barmherzigkeit';¹⁷ ze bedoelt de zondaar te brengen tot kennis van zijn zonde en van Gods genade.¹⁸ De echtheid van zijn berouw moet deze zo mogelijk ook metterdaad bewijzen.¹⁹ Evenals de voltrekking van de excommunicatie vindt ook de opheffing ervan plaats in het midden van de gemeente: openbare belediging van de kerk vraagt ook om openbare verzoening.²⁰

De tucht der kerk moet van het straffend optreden van de overheid gescheiden blijven.²¹ Beide regimenten hebben een eigen taak. De 'Pfarrer' hoeft er niet op toe te zien hoe de bakker bakt en de slager slacht en de kleermakers en de molenaars stelen. 'Das gehört den Regenten zu!' ²² Maar de overheid moet zich niet met de excommunicatie bemoeien, noch door van de kerk iemands excommunicatie te verlangen ²³ noch door met maatregelen van wereldlijk karakter tegen geëxcommuniceerden op te treden.²⁴

Behalve Matth. 18 : 15 vv. spelen in Luthers bezinning omtrent de kerkelijke tucht ook andere teksten een rol; de voornaamste zijn 1 Kor. 5 : 1 vv., 2 Thess. 3 : 14 en Ezech. 3 : 17 vv.²⁵

Menschen allein, sonder der ganzen Kirchen gehören und geben sind'. *Bekennnisschriften* (evang.-luth.), S. 478. Nog enige uitspraken van Luther van dezelfde strekking vindt men bij Bohatec, *Staat-Kirche*, S. 557 (Anm. 173), 561 f.

15 Götze, *a.a.O.*, S. 110 f.

16 Götze, *a.a.O.*, S. 111.

17 Fausel, *a.a.O.*, S. 228.

18 De ban 'sucht und findet eyne vorterbete [verderbte], vordampfte [verdammte] seel, sie widder zu bringen'. De ban is 'eyn lauter straffe und eyn mütterlich straffe'. *Sermon von dem Bann*, *WA*, VI, S. 67.

19 Luther had een woekeraar in de ban gedaan. 'Tum quidam: Quid, si poeniteret? — Respondit: Das hatt sein mass. Er muss aber ein Zachaeus werden, was er zu vill geraubt hatt, wiedergeben, denen ers abgeschunden hatt, oder pusetz [büsst] nicht recht' *WA*, *TR*, V, Nr. 5216.

20 Götze, *a.a.O.*, S. 112.

21 Götze, *a.a.O.*, S. 27, 104, 131; Fausel, *a.a.O.*, S. 229, 235.

22 *WA*, *TR*, IV, Nr. 4381, aangehaald door Götze, *a.a.O.*, S. 104.

23 Fausel, *a.a.O.*, S. 229, 235.

24 Vgl. het citaat uit de *Sermon von dem Bann* in aant. 10.

25 Deze teksten (en ook nog 2 Joh. : 10) worden reeds vermeld in de *Sermon von dem Bann*, *WA*, VI, S. 65. Vgl. Götze, *a.a.O.*, S. 114 ff., waar ook nog andere teksten genoemd worden (S. 114, Anm. 1).

In 1 Kor. 5 : 1 vv. is sprake van de 'traditio Satanae secundum corpus' van de zondaar. Luther verbindt deze nauw met de excommunicatie en heeft er een realistische voorstelling van: de duivel moge allerlei onheil over de zondaar brengen opdat deze zich bekeert en behouden wordt. Blijft de bekering uit, dan gaat straks het tijdelijk oordeel over in het eeuwige.²⁶

2 Thess. 3 : 14 geeft het doel van de excommunicatie aan: 'besserung unnsers nehsten', niet zijn 'vorterbien [verderf] oder sterben'.²⁷ Want de ban mag een straf zijn, hij is ook 'ertzney der seelen'.²⁸

Ezech. 3 : 17 vv. bevat een vermaning waarvan Luther altijd sterk onder de indruk is geweest: wie de goddeloze niet waarschuwt, haalt zich Gods toorn op de hals, ja brengt ook zijn eigen zaligheid in gevaar!²⁹

Ruth Götze heeft ons vooral ingelicht over de *praktijk* van de excommunicatie bij Luther; zij putte daarbij voornamelijk uit diens *Tischreden* en brieven. Zij beschrijft vier gevallen waarin Luther met excommunicatie bedreigd heeft, drie waarin hij bij anderen op het voltrekken van een excommunicatie heeft aangedrongen, en vijf waarin hij zelf heeft geëxcommuniceerd.³⁰

De oogst is niet groot te noemen, vooral wanneer men bedenkt dat de gevallen verspreid zijn over enige tientallen jaren.³¹ Nu is dat ten dele gemakkelijk te verklaren: Luther was in Wittenberg alleen de aangewezen man om in voorkomende gevallen excommunicaties te voltrekken, wanneer hij de stads-predikant Bugenhagen verving bij diens uitstедigheid.³²

Maar daarmee is niet alles gezegd. Ten aanzien van de toepassing van de kerkelijke tucht is er bij Luther een steeds grotere aarzeling waar te nemen. Terecht is door Götze opgemerkt: 'Drei Jahrzehnte lang hat Luther sich mit dem Plan beschäftigt, neben anderen Ordnungen auch eine Ordnung für die Kirchenzucht herauszugeben. Immer wieder sind ihm Bedenken gekommen, die ihn davon zurückhielten'.³³ In 1537, hetzelfde jaar waarin hij zich in

26 Götze, *a.a.O.*, S. 118 f. Vgl. S. 37, waar het volgende woord van Luther met betrekking tot woekeraars geciteerd wordt: 'Von den selben hab ich gesagt sonderlich, dass man sie sol beide am leben und sterben dem teuffel lassen, wie sie doch wollen'. Luther kan echter ook zeggen: 'Bannen ist nit, wie ettlich meynen, eyn seel dez teuffell geben'. *Sermon von dem Bann*, *WA*, VI, S. 66.

27 *WA*, VI, S. 65.

28 *Grund und Ursach* (1521), *WA*, VII, S. 407.

29 Götze, *a.a.O.*, S. 121 ff.

30 Götze zelf telt vier gevallen van excommunicatie door Luther, maar het getal van vijf laat zich goed verdedigen: Hauptmann Johann von Metzsch is nl. door Luther tweemaal geëxcommuniceerd. Götze, *a.a.O.*, S. 46.

31 Dat is ook het oordeel van Götze. Vgl. *a.a.O.*, S. 135.

32 Götze, *a.a.O.*, S. 107.

33 Götze, *a.a.O.*, S. 128, die S. 131 spreekt van een 'grundsätzliche kritische Zurückhaltung' die Luther 'nie ganz verlassen hat'. Vgl. S. 135. Voorts Bornkamm, *Bindung und Freiheit*, S. 194: 'Luther hat eine kirchliche Zuchtübung immer bejaht und doch nie Organe dafür geschaffen und sie selten geübt'. In gelijke zin Iserloh (Glazik, Jedin), *Reformation, kath. Reform und Gegenreformation*, S. 232: 'Kirchenzucht hat er

de *Schmalkaldische artikelen* met zoveel nadruk tegen de grote ban uitsprak, verklaarde hij van 'unser Ban des lebens halben': 'Wir können diesen Ban nicht auffrichten', en hij bedoelde toen de kleine ban. In feite had hij daarmee de tucht met betrekking tot de levenswandel prijsgegeven. Voortaan zou Luther vooral bedacht zijn op de bewaring van de zuiverheid der prediking.³⁴

Vragen wij naar de oorzaken van deze aarzeling en resignatie, dan moeten vooral twee dingen worden genoemd. In de eerste plaats heeft Luther de *gemeenten* voor de invoering van de kerkelijke tucht nog niet rijp geacht. Men denke in dit verband aan zijn bekende woorden in de voorrede op de *Deutsche Messe* (1526): ernstige christenen die het evangelie met hand en mond belijden, zouden zich 'mit namen' moeten laten inschrijven en afzonderlijk in een huis moeten samenkomen voor gebed, bijbellezing, doop, avondmaalsviering en ander christelijk werk. In zo'n kring zou men diegenen die zich niet-christelijk gedragen, kunnen 'kennen, straffen, bessern, austossen, odder ynn den bann thun, nach der regel Christi Matth. xviii'. Maar de vorming van zulke kleine tuchtgemeenschappen was een wensdroom van Luther: 'Denn ich habe noch nicht leute und personen dazu, so sehe ich auch nicht viel, die dazu dringen'.³⁵ Bij zo'n stand van zaken moest hij de invoering van de tucht in de kerk als gehéél wel volslagen onmogelijk achten. Want men kon en mocht de tucht niet van boven opleggen; ze moest door de gemeente zelf worden gewild.³⁶

In de tweede plaats achtte Luther ook het gros van de *predikanten* nog niet capabel om op de rechte wijze tucht uit te oefenen. Hij was bang dat velen te gemakkelijk de grens van de kleine ban zouden overschrijden. 'Zum bann gehören feine animosi parochi in spiritualibus. Wir haben ir viel, qui habent animum in corporalibus'.³⁷

Meermalen ging Luther zo ver dat hij er zijn twijfel over uitsprak of kerkelijke tucht nog wel nodig zou zijn wanneer de *overheid* tegenover de zondaars haar plicht vervulde.³⁸ In elk geval waren er z.i. zondaars die de kerk niet in de ban

bejaht und den Bann als Seelsorger mehrere Male verhängt. Er hat aber kein Amt dafür geschaffen'.

34 Götze, *a.a.O.*, S. 129. Het rein houden van de leer noemt Luther 'das notwendigste Stucke'. Want als de leer vals is, 'kan dem Leben nicht geholfen werden.' Als ze rein blijft, 'kan man dem Leben und dem Sunder wohl noch rathen'.

35 *WA*, XIX, S. 75.

36 *WA*, TR, 3, Nr. 3778: 'Wen nur leutth weren, die sich liessen bannen!' Vgl. Bornkamm, *a.a.O.*, das.: 'Aber auch für den 'kleinen Bann' (ohne bürgerliche Wirkungen) hat er aus Sorge vor Zwang und Gesetzhlichkeit keine Formen geschaffen'.

37 *WA*, TR, 5, Nr. 5477.

38 Götze, *a.a.O.*, S. 104, 128, met verwijzing naar teksten van Luther. Men ontkomt niet aan de indruk dat Luther zelf meermalen inbreuk gepleegd heeft op zijn eigen beginsel: beide regimenten hebben een eigen taak. Vgl. ook Götze, *a.a.O.*, S. 132: 'Luther erwog und praktizierte alle drei Möglichkeiten: die, dass kirchliche Strafen unabhängig von der öffentlichen Gerichtsbarkeit verhängt werden, die, dass sie als Ergänzung bei etwaigen Lücken letzterer einsetzen, und die, dass sie nach deren Abbusse zu folgen haben'.

hoefde te doen, omdat zij dat zichzelf al gedaan hadden: woekeraars, zwelgers, drinkebroers, souteneurs, lasteraars en spotters die Gods Woord verachten, nooit in de kerk komen, nooit een preek horen, nooit avondmaal vieren. Zulke lieden willen geen christen zijn, dus heiden; welnu, dan moeten zij ook als zodanig worden bejegend.³⁹

Gezien zijn overtuiging dat de tucht niet een zaak behoorde te zijn van enkele bisschoppen maar van heel de gemeente, zou het niet vreemd geweest zijn bij Luther op zijn minst pogingen te constateren tot de instelling van een 'raad' van gemeentelieden, een presbyterium of iets dergelijks.⁴⁰ Maar daarvan is geen sprake. Ook hier kwam het niet verder dan tot vrome wensen.⁴¹ Soms werd de gemeente zelfs in een excommunicatie totaal niet gekend en ging Luther 'fast in der Autorität eines Bischofs' te werk.⁴²

De bestrijding van de valse leer was voor Luther een geestelijke zaak waar de overheid zich buiten moest houden. In zijn in 1523 verschenen geschrift *Von weltlicher Obrigkeit* beantwoordt hij de vraag, hoe men de ketters moet afweren aldus: 'Das sollen die Bischoff thun, den ist solch ampt befolhen unnd nicht den fursten. Denn ketzerey kan man nymer mehr mit gewallt weren . . . Ketzerey ist eyn geistlich ding . . . Ist ketzerey da, die uberwinde man, wie sichts gepürt [gebührt] mitt Gottis wort'.⁴³

Bijzonder tolerant klinken de volgende woorden van een jaar later: 'Man lasse sie [de Schwärmer] nur getrost und frisch predigen, was sie können und wider wen sie wollen . . . Man lasse die Geister aufeinander platzen und treffen. Werden etliche indes verführt, wohlan, so geht's nach rechtem Kriegslauf. Wo ein Streit und Schlacht ist, da müssen etliche fallen und wund werden'.⁴⁴ Deze woorden komen voor in een brief van Luther aan de saksische vorsten waarin hij dezen voor het eerst oproept op te treden tegen de revolutionaire gewelddaden van Thomas Müntzer en zijn aanhangers. Voor zijn besef gaat het hier om twee dingen die goed uit elkaar moeten worden gehouden: het optreden tegen revolutionaire bewegingen, wél een taak van de overheid, en het optreden tegen valse leer, géén taak

39 *WA, TR*, 5, Nr. 5438 (De excommunicatione usurariorum, potatorum, scortatorum): 'sie thun sich selbs in den ban'. Wij leren hier Luthers reactie kennen op de realiteit van de zelfexcommunicatie (*MA*, VII, S. 230: 'Selbstgetaner Bann'; Fausel: 'Selbstausschluss'). Vgl. Götze, *a.a.O.*, S. 14 f.; Vgl. Fausel, *a.a.O.*, S. 228, 233.

40 Aldus ook Doerne, *Luthers Kirchenverständnis*, S. 37.

41 Die vrome wensen zijn er geweest (zie blz. 320), al schijnt Fausel, *a.a.O.*, S. 228 f., met zijn opmerking dat Luther vastgehouden heeft aan de grondgedachte, 'dass die Zuchtübung nicht von einer Behörde ausgehen solle' (*a.a.O.*, S. 228 f.), dit te willen ontkennen. Liermann, *Luther ordnet seine Kirche*, S. 43, interpreteert Luthers verlangen naar een aparte gemeente van personen die 'mit ernst Christen wollen seyn' (voorrede *Deutsche Messe*) als 'ein Suchen nach Menschen, die in der Gemeinde in irgendeiner Weise führend sein können'. Doerne, *a.a.O.*, das., is echter van mening dat dit verlangen, 'soweit es sich nachprüfen liess, mit diesen Erfordernissen eines verantwortlich handelnden Organs der mündigen Gemeinde nirgends verknüpft worden [ist]'.

42 Götze, *a.a.O.*, S. 108.

43 *WA*, XI, S. 268, 270. Vgl. Iserloh (Glazik, Jedin), *a.a.O.*, S. 230. Bornkamm, *Problem der Toleranz*, S. 272 f.: 'Gegen die falsche Lehre aber gibt es nur die Predigt des Wortes und die verschiedenen Stufen der Kirchenzucht, die er freilich nur vorsichtig einsetzt'.

44 Geciteerd via Bornkamm, *a.a.O.*, S. 269.

van de overheid. 'Oberkeit soll nicht wehren, was jedermann lehren und glauben will, es sei Evangelion oder Lügen. Ist genug, dass sie Aufruhr und Unfriede zu lehren wehret'.⁴⁵

Onder de indruk van het optreden van de predikers uit de kringen van de opstandige boeren en de dopers is Luther steeds méér gaan zetten op de noemer van 'Aufruhr und Unfriede predigen': behalve de directe revolutie-prediking ook de doperse afwijzing van het overheidsambt, van de eed, van het dragen van het zwaard, van de eigendom, van het kerkelijk predikambt. Wat dit laatste betreft, hij hechtte daaraan grote waarde als tegenkracht tegen de losgebroken krachten van ontbinding.⁴⁶

Toch had Luther hiermee zijn opvatting dat evangelie en leugen naast elkaar moeten worden gepredikt, niet prijsgegeven. Zijn intolerantie ten aanzien van dopers en spiritualisten was nl. *politiek* gefundeerd: ketterij als door hen werd verkondigd, leidde tot versterking van de orde in de staat en tot ontbinding van het volksleven. Dit politieke argument krijgt soms een merkwaardige toespitsing: thans biedt God het evangelie aan; wordt het afgewezen, dan zal Hij zich afwenden, dan zal de plasregen over een ander land trekken en in plaats van een tijd van genade komt er een tijd van gericht. De overheid zou over zichzelf en over het land de toorn van God halen, wanneer ze in zó'n tijd de verbreiding van godslastering zou toelaten.⁴⁷

Zo kon Luther ertoe komen in 1531 onder een door Melanchthon opgestelde memorie van de wittenbergse theologen waarin met verwijzing naar de wetten tegen de donatisten, voor de leiders en de hardnekkige aanhangers van de wederdoperij de doodstraf gerechtvaardigd werd genoemd, te schrijven: 'Placet mihi Martino Luthero'. De woorden die hij daaraan toevoegde, doen duidelijk zijn aarzeling kennen en wat hem daar uiteindelijk over heen hielp: 'Wiewohl es crudele anzusehen, dass man sie mit dem Schwert strafft, so ist doch crudelius, dass sie ministerium verbi damniren und keine gewisse Lehre treiben und rechte Lehre unterdrücken und dazu regna mundi zerstoren wollen'.⁴⁸

Melanchthon heeft zich in de door hem opgestelde belijdenisgeschriften over de kerkelijke tucht in dezelfde geest uitgesproken als Luther.⁴⁹ In de *Augsburgse confessie* verstaat hij onder de 'potestas (of 'iurisdictio') episcoporum' of de 'potestas (of 'iurisdictio') ecclesiastica' de bevoegdheid tot het uitoefenen van alle functies van het geestelijk ambt, van de bediening van het Woord en de sacramenten tot de uitsluiting uit de gemeenschap der kerk. In de *Apologie*

45 Deze woorden komen voor in een brief uit 1525, eveneens geciteerd via Bornkamm, *a.a.O.*, das.

46 Bornkamm, *a.a.O.*, das.

47 Bornkamm, *a.a.O.*, S. 271.

48 Bornkamm, *a.a.O.*, S. 272, 367 (Anm. 21). Vgl. Hoffmann, *Lehrzucht und Glaubensschuldung*, S. 180 f., die als bewijs voor Luthers aarzeling en terughoudendheid ook nog het fiat citeert dat hij in 1536 gaf aan een soortgelijk advies: 'Dies ist die gemeine Regel, doch mag unser gn. Herr allezeit Gnade neben der Strafe gehen lassen nach Gelegenheit der Zufälle' [naar omstandigheden].

49 Zelfs Luthers *aarzeling* is Melanchthon niet vreemd. Hoe voorzichtig begint hij in zijn *Unterricht* de paragraaf over de ban: 'Es were auch gut, das man die straffe des rechten und Christlichen Banns, davon geschrieben stehet Matthei am xviii, nicht gantz liesse abgehen'. Melanchthon, *Unterricht*, S. 39.

neemt hij formeel de onderscheiding van het kanonieke recht tussen de 'potestas ordinis' en de 'potestas iurisdictionis' over; tot de eerste rekent hij dan de bediening van Woord en sacramenten, tot de laatste de 'auctoritatem excommunicandi et absolvendi'. Al deze macht moet door de kerk worden uitgeoefend 'sine vi humana, sed verbo'.⁵⁰

Toch bestond er van meet af aan verschil tussen Luther en Melanchthon. Melanchthon is er altijd veel meer van overtuigd geweest dat de kerk om te kunnen blijven bestaan een zekere vaste orde niet kon missen.⁵¹ Vandaar dat hij ook met méér volharding dan Luther gezocht heeft naar wegen om aan de tucht in de kerkelijke praktijk plaats en gestalte te geven.

Zo bepleitte hij tijdens het in 1541 te Regensburg gehouden godsdienstgesprek in een memorandum, getiteld *De abusibus ecclesiarum emendandis* de instelling van 'decuriae iudicum'. In deze colleges moesten behalve de predikanten ook 'aliqui honesti, graves et docti viri laici' zitting hebben. Eerst moest de zondaar door de predikant worden vermaand. Bleef dit vermaan zonder vrucht, dan moest hij bij het college van rechters worden aangegeven. Dat moest de zaak onderzoeken, zo nodig de excommunicatie uitspreken en daarvan vervolgens de burgerlijke overheid in kennis stellen.⁵²

50 CA (1530), XXVIII; Apol. (1531), XXVIII, *Bekennnisschriften* (evang.-luth.), S. 123 f., 400. Vgl. Münter, *Begriff des geistlichen Amtes*, S. 17.

Terecht hebben E. Kinder en K. Haendler opgemerkt dat, al werd de onderscheiding van het kanonieke recht 'formal beibehalten', ze toch 'inhaltlich anders verstanden' werd. „Verstand die römisch-katholische Lehre unter der 'potestas iurisdictionis' eine Herrschaftsgewalt, die der Herrschaftsgewalt weltlicher Herrscher entsprach und gleich, so versteht Melanchthon hier darunter ein Teilmoment des 'Gnadenmittel-Amtes', nämlich die Wahrnehmung des 'Amtes der Schlüssel'." *Bekennnis* (lutherisches), S. 145.

51 Vgl. ten aanzien van Luther: Lohse, *Kirchengeschichte*, S. 166: 'Gegenüber allen Fragen der Verfassung, weithin aber auch des kirchlichen Brauchtums ist Luther erstaunlich zurückhaltend gewesen. Diese Zurückhaltung war nicht Gleichgültigkeit, sondern resultierte aus seiner Überzeugung, dass das Wort Gottes schon wirken und zu gegebener Zeit zur nötigen Umgestaltung bestimmter Dinge führen werde'. Ten aanzien van Melanchthon: Lau, *Melanchthon und die Ordnung*, S. 104: 'Vom Wesen der Kirche her, so wie Melanchthon diese versteht, ergibt sich die Notwendigkeit einer kirchlichen Ordnung, ja einer kirchlichen Rechtsordnung'. Lau vervolgt: 'Ob man von Luther sagen kann, dass er vom Wesen der Kirche her ein kircheneigenes Recht entwickelt, ist fraglich; die Versuche von Lutherforschern, diese Entwicklung nachzuvollziehen, überzeugen nicht leicht'.

52 *OMel* (CR), IV, c. 547 sq. De nota werd (17 of 18 juli 1541) opgesteld omdat de keizer 'iudicia doctorum de emendanda forma externa Ecclesiae' had verlangd (c. 541 sq.). Münter, *a.a.O.*, S. 29, vestigt er de aandacht op dat in de lutherse belijdenisgeschriften over zo'n college niet werd gerept.

Het bekend maken door de 'decuria' van haar 'sententia' aan de 'magistratus civilis' lag niet in de (princiële) lijn van Luther. De in de 'Newe Landsordnung' (1543) van hertog Maurits van Saksen opgenomen bepaling dat de geëxcommuniceerden bij minachting van hun excommunicatie aan de overheid moesten worden overgegeven en verbannen worden, bekritiseerde Luther heftig: 'Sub Papa miscuit [Satan] ecclesiam politicae, sub nostro tempore vult miscere politiam ecclesiae'. Götze, *a.a.O.*, S. 131; Bornkamm, *Ringel der Motive*, S. 204.

Toen Melanchthon te Regensburg dit pleidooi opstelde, bestond er reeds een dergelijk college in Wittenberg. Daar was in 1539 het eerste 'consistorie' in het leven geroepen, weldra elders gevolgd door andere.⁵³ Uit Melanchthons memorandum blijkt duidelijk hoe hij die colleges bedoeld had: als *kerkelijke* rechtbanken. De 'honestiores viri' die er zitting in moesten krijgen, wilde hij beschouwd zien als vertegenwoordigers van de gemeente die moesten voorkomen dat er tirannie binnensloop, wat gemakkelijk kon gebeuren wanneer de predikanten het alleen voor het zeggen hadden.⁵⁴

In werkelijkheid ontwikkelden de consistoriën zich tot organen van de overheid.⁵⁵ Overal in Duitsland werden het de centrale colleges voor het kerkelijk bestuur en de kerkelijke rechtspraak waarin de landsvorst of de magistraat domineerde. Deze ontwikkeling mag dan niet in Melanchthons bedoeling gelegen hebben, het was er wèl een waartegen hij weinig principieel verweer kon bieden. Zijn beschouwing van de overheid als 'custos', niet alleen van de tweede maar ook van de eerste tafel der wet, moest die ontwikkeling, toen er eenmaal een begin mee gemaakt was — en door wie anders dan door de overheid? — wel in de hand werken.⁵⁶

In december 1525 voerde Caspar Schwenckfeld met Luther enige gesprekken o.a. over de kerkelijke tucht. Luther liet zich daarbij in dezelfde geest uit als in de voorrede op de *Deutsche Messe* — waarschijnlijk had hij die al geschreven: 1 januari 1526 verscheen de *Deutsche Messe* in druk —: er moest wel tucht zijn, maar ze kon niet, althans nòg niet, worden ingevoerd. In het verslag, dat Schwenckfeld van de gesprekken opstelde, tekende hij aan: 'dabei bliëbs'.⁵⁷

Toch — al volstond Luther meestal,⁵⁸ evenals trouwens Melanchthon in de van hem afkomstige confessies,⁵⁹ met als 'notae ecclesiae' alleen het Woord

53 Lau-Bizer (Bizer), *Reformationsgeschichte Deutschlands*, S. 99; Lau, *Luther*, S. 113 f.; Wolf, *Ordnung der Kirche*, S. 379.

54 *OMel*, (CR), IV, c. 548: 'Nec liceat soli pastori ferre sententiam excommunicationis, sine ulla iudicium decuria, aut nemine adhibita ex honestioribus viris suae Ecclesiae . . . Tyrannis est inimica Ecclesiae'. Vgl. Kirn, s.v. *Melanchthon*, RE, XII, S. 533, 1 ff.

55 Lau, *a.a.O.*, S. 114. Op de vraag of de consistoriën 'von Anfang an Behörden des Landesherrn' geweest zijn, zoals Sehling, s.v. *Konsistorien*, *Konsistorialverfassung*, RE, X, S. 753, 37 ff., meent, dan wel 'erst ganz allmählich im 16. Jahrhundert und auch gar nicht überall . . . Organe des landesherrlichen Kirchenregiments' geworden zijn, gelijk Müller, *Anfänge der Konsistorialverfassung*, S. 189 f, beweert, behoeft hier niet te worden ingegaan. Vgl. echter blz. 56.

56 Vgl. Lau, *Melanchthon und die Ordnung*, S. 109, die bovendien nog opmerkt dat volgens Melanchthon 'die Kirche ihre Rechtsordnung nicht selber praktizieren kann'.

57 Over deze gesprekken die de breuk inleidden tussen Luther en Schwenckfeld: Pietz, *Zukünftige Kirche*, S. 15 ff.

58 Vgl. Althaus, *Theologie Luthers*, S. 250.

59 CA (1530), VII; *Apol.* (1531), VII, IX. Zie *Bekennnisschriften* (evang.-luth.), S. 61, 238, 247. Vgl. Schlink, *Theologie der luth. Bekenntnisschriften*, S. 297 ff.

en de sacramenten te noemen — nog in 1539 vermeldde hij als vierde van een zevental kentekenen waaraan 'ein armer jrriger Mensch' merken kan waar een 'Christlich heilig Volck in der Welt' is, het gebruik van de sleutelen.⁶⁰ De lutherse confessionele ontwikkeling liep echter uit op een krachtige afwijzing van de tucht als 'nota ecclesiae'. In de *Formula concordiae* (1577) werd het gevoelen, 'Dass keine rechte christliche Gemein sei, da kein öffentlicher Ausschluss oder ordentlicher Prozess des Banns gehalten werde', als een van de 'errores Schwenckfeldianorum' veroordeeld.⁶¹

§ 3. ZWINGLI EN BULLINGER

In de korte loopbaan van Zwingli als reformator laat zich ongeveer in het midden een breuk aanwijzen. Deze breuk openbaart zich al in 1525, maar tegen het einde van 1526 is ze duidelijk zichtbaar geworden.⁶² Vóór 1525 bezat Zwingli een 'feines Sensorium für die Scheidung von weltlichem und geistlichem Gebiet'; daarna zien wij bij hem de grenzen tussen die twee steeds meer vervagen.⁶³

Aanvankelijk vernemen wij bij Zwingli nog allerlei dat aan Luther doet denken. De ban kan niet worden opgelegd door een 'besunder Mensch' maar alleen door de 'Kilch' — de lokale gemeente waartoe de te bannen persoon behoort — samen met de 'Wächter', de predikant. Voor de ban komt alleen diegene in aanmerking die 'offenlich verergert';⁶⁴ voor zonden die geen openbare aanstoot geven, geldt de regel van het zeventig-maal-zeven-maal vergeven.⁶⁵ 'Die gantze Krafft des Banns' ligt in Matth. 18 : 15 vv: er vinden drie vermaningen plaats; blijven deze zonder vrucht, dan wordt de zondaar

60 *Von den Konziliis und Kirchen* (1539), *WA*, I, S. 628, 631 f.: Waar overeenkomstig Matth. 18 : 15 de sleutelen bediend worden, d.i. waar gestraft, gebonden en vrijgesproken wordt, 'da wisse, das Gottes Volck da sey, Denn wo nicht Gottes Volck ist, da sind die schlüssel nicht, Und wo die schlüssel nicht sind, da ist Gottes Volck nicht'.

Terecht is erop gewezen dat óók wanneer Luther het aantal 'notae' verhoogt. Woord en sacrament toch 'eine Sonderrolle' blijven spelen. In de wijze waarop Luther over de 'notae' handelt, is een polemisch-apologetisch motief te bespeuren. Dat Luther in *Von den Konziliis und Kirchen* zeven 'notae' noemt, hangt samen met de bedoeling van dit geschrift, nl. 'das Kirchesein der Reformation gegenüber Rom und seinem Anspruch auf alleinige Konzilshoheit zu erweisen'. Aldus Kantzenbach, *Strukturen in de Ekklesiologie*, S. 49, 61. In de in aant. 59 genoemde plaatsen uit de *Apol.*, waar de tucht als 'nota ecclesiae' ontbreekt, wordt geopponeerd tegen de dopers.

61 *Bekenntnisschriften* (evang.-luth.), S. 1098, 4 ff.; 825, 41 ff.

62 A. Farner, *Kirche-Staat bei Zwingli*, S. 3, 111 ff.; Ley, *Kirchenzucht bei Zwingli*, S. 10, 11; O. Farner, *Zwingli*, IV, S. 407 f.

63 A. Farner, *a.a.O.*, S. 18; vgl. 3, 111; O. Farner, *a.a.O.*, IV, S. 409.

64 Zwingli, *Hauptschriften*, III, S. 7 (*Schlussreden*, jan. 1523). Vgl. IV, S. 60 f., 62, 65 (*Auslegen und Begründen der Schlussreden*, juli 1523, art. 31, 32); X, S. 14 (*Commentarius de vera ac falsa religione*, maart 1525).

65 *A.a.O.*, IV, S. 57 (*Auslegen*).

uitgesloten.⁶⁶ Toont hij daarna berouw en bekering, dan wordt hij door de 'Kilch mit dem Wächter' van de ban bevrijd.⁶⁷ Het doel van de ban is het behoud van de zondaar,⁶⁸ maar ook 'dass kein rüdig Schaff die andren ouch verdarbte'.⁶⁹ In deze periode blijkt Zwingli nog voorstander te zijn van een tucht, uitgeoefend door de gemeente onder leiding van de predikant.

In 1525 effende hij zelf de weg voor tucht van een ander type. In verband met de invoering van de evangelische avondmaalsviering bood hij in april van dat jaar aan de Raad van Zürich een *Rathsschlag* aan. Daarin stond dat de kerk 'das brot und tranck der widergedechnus und dancksagung' niet zou mogen geven aan echtbrekers, hoereerders, godslasteraars, dronkaards, doodslagers, meinedigen, rovers, dieven e.d. Als een soort dreigement volgde daarop: als 'miner herren stab oder oberghheit' zulke overtreders 'nyt vertryben', dan zullen wij 'nach göttlichem gsatz' alle gelovigen aanbevelen hen 'mit aller gemeinsame, als essen, trincken und ander bywonung und pfläg [te] vermyden'.⁷⁰

De Raad wees de *Rathsschlag* van de hand maar ging nu zelf aan het werk. 10 mei 1525 vaardigde hij een verordening uit waarbij een 'Ehegericht' ingesteld werd voor echtbrekers en hoereerders, gevormd door twee predikanten, twee leden van de Grote- en twee leden van de Kleine Raad. Dit college zou uitsluitend constaterende bevoegdheid hebben. Had het vastgesteld dat de zonde bedreven was, dan konden kerk en overheid elk op eigen manier tot straffen overgaan: de kerk met 'bannen und ausschliessen', de overheid met gevangenis, boeten en halsijzer.⁷¹ Hier kon dus nog van een zelfstandig optreden van de kerk en een daarmee parallel lopend optreden van de overheid worden gesproken.⁷²

Eind 1526 was dit niet meer mogelijk. Een verordening van 15 december 1526 bepaalde dat voortaan de overheid zou optreden 'anstatt ir gemeinen kilchen' dwz. als zaakwaarneemster van de kerk, óók wanneer uitsluiting van het avondmaal aan de orde kwam. De excommunicatie zou voortaan dus een onderdeel vormen van de straf die de overheid oplegde.⁷³

De ontwikkeling vond haar voltooiing in het *Grosse Sittenmandat* van

66 *A.a.O.*, IV, S. 56 ff., 60 (*Auslegen*). Evenals voor Luther is voor Zwingli ook 1 Kor. 5 een belangrijke locus voor de tucht: 'Uss den Worten Pauli ermisst man alle Gestalten des Bans' (S. 65 f.).

67 *A.a.O.*, IV, S. 57, 67 (*Auslegen*).

68 *A.a.O.*, IV, S. 66 (*Auslegen*).

69 *A.a.O.*, IV, S. 62; vgl. 56 (*Auslegen*).

70 A. Farner, *a.a.O.*, S. 17 f.; Ley, *a.a.O.*, S. 38 ff.; O. Farner, *a.a.O.*, IV, S. 408.

71 O. Farner, *a.a.O.*, IV, das.; Ley, *a.a.O.*, S. 10 f., 48 ff. Zeer uitvoerige informatie over het 'Ehegericht' (inrichting, werkwijze enz.) geeft Köhler, *Ehegericht und Konsistorium*, I, S. 28 ff.

72 Ley, *a.a.O.*, S. 78, spreekt van een 'zweigeteilten' ban.

73 O. Farner, *a.a.O.*, IV, S. 408 f.; Ley, *a.a.O.*, S. 54 f.; vgl. S. 144, Anm. 5; A. Farner, *a.a.O.*, S. 108 ff.

26 maart 1530⁷⁴ waarin het optreden geregeld werd tegen een menigte van zonden. Dit mandaat laat een merkwaardig in elkaar grijpen zien van kerkelijk en overheidsoptreden.⁷⁵ Om daarvan een voorbeeld te geven: in de eerste paragraaf wordt gehandeld over de kerkgang en het gedrag van de kerk-ganger tijdens de kerkdienst. De *predikant en de 'Ältere'*⁷⁶ stellen het kerk-verzuim vast. De *'Eberichter'* — hoewel hun taak meer was gaan omvatten, bleven deze mannen hun ingeburgerde naam behouden — vermanen. Treedt na twee vermaningen geen verbetering in, dan volgt nog een derde die door de *predikant* gegeven wordt. Blijkt ook deze vergeefs, dan wordt de zondaar bij de *'Zunftmeister'* aangegeven. 'Diewil er sich in christenlichen sachen, die seel und conscienz belangend, von einer gemeind abziehend', is het billijk dat hij ook van het genot van de tijdelijke dingen die andere gemeenschappen opleveren, wordt afgezonderd.⁷⁷

Opvallend is dat het alleen de openbare verachters van het Woord Gods zijn die op deze harde wijze worden aangepakt, niet de lasteraars, spelers, drinkers e.d. Zij komen er af met een geld- of gevangenisstraf. Daar ligt een bepaalde beschouwing achter: zij die welbewust de kerk de rug toekeren, horen in de gemeenschap niet meer thuis, 'morele' zondaars zijn altijd nog te verbeteren.⁷⁸ In overeenstemming daarmee worden de openbare verachters van het Woord bedreigd met de excommunicatie, in het algemeen niet de 'morele' zondaars. Die moeten juist aan het avondmaal verschijnen.⁷⁹

In 1532 onderging het *Grosse Sittenmandat* nog een uitbreiding. Bestond er reeds dwang om de prediking bij te wonen, daar kwam nu de sacramentsdwang bij: men *moest* aan het avondmaal deelnemen op straffe van uitwijzing uit stad en land.⁸⁰

Opvallend is de telkens wisselende plaats van het avondmaal in de tucht-oefening. In de *Auslegen und Begründen der Schlussreden* (1523) is sprake van 'uitsluiten' en 'afsnijden' zonder dat het avondmaal genoemd wordt.⁸¹

74 Ley, *a.a.O.*, S. 105—115; O. Farner, *a.a.O.*, IV, S. 389—394; A. Farner, *a.a.O.*, S. 111, 127 f.

75 Ley, *a.a.O.*, S. 109, spreekt van het 'enge und unlösbare Ineinander von Staat und Kirche' in dit document.

76 'Ältere in namen der Kirchen'. Ley, *a.a.O.*, das. Köhler, *a.a.O.*, I, S. 165, meent hier de wortels aan te treffen van het reformatorische ouderlingenambt. Vgl. ook Bornkamm, *a.a.O.*, S. 210. In *mei of juni* van hetzelfde jaar 1530 pleitte in Bazel Oecolampadius voor de aanstelling van ouderlingen naar het voorbeeld van het Nieuwe Testament. Staehelin, *Lebenswerk Oekolampads*, S. 509, 511. Vgl. blz. 31.

77 Ley, *a.a.O.*, S. 111, die hierbij aantekent: 'Die Gebannten werden wirtschaftlich ruiniert, von Zunft und Gesellschaft ausgeschlossen; sie gehen der Nutzniessung von Holz, Weide etc. verlustig'.

78 Ley, *a.a.O.*, S. 111 f.

79 Ley, *a.a.O.*, S. 124 f., die erop wijst dat de in de verordeningen van 1525 en 1526 voorkomende bedreiging van echtbrekers en hoereerders met de excommunicatie van kracht bleef. Dit was echter de enige 'Ausnahme'.

80 Ley, *a.a.O.*, S. 115.

81 *Hauptschriften*, IV, S. 60 (*Auslegen*). Vgl. Ley, *a.a.O.*, S. 34.

In de *Aktion oder Brauch des Nachtmahls* en de *Rathsschlag* (1525) is de excommunicatie uitsluiting van allerlei grove zondaars van het avondmaal.⁸² In haar huwelijkswetgeving (1525—1526) staat de overheid deze excommunicatie alleen toe in gevallen van klaarblijkelijke echtbreuk en hoererij.⁸³ In diezelfde tijd gaat Zwingli zelf zich van de uitsluiting van het avondmaal als tuchtmiddel distantieren: in de *Amica exegesis* (1527) spreekt hij zich uit voor een uiterst zeldzame toepassing ervan.⁸⁴ In het *Grosse Sittenmandat* (1530) worden de (meeste) 'morele' zondaars tot de avondmaalsgang *verplicht* en deze ontwikkeling liep in 1532 uit op onverholven *avondmaalsdwang*.

Dit laatste treft men bij Luther niet aan en is bij deze zelfs ondenkbaar. Terecht heeft Ley het verschil tussen Luther en Zwingli op dit punt in verband gebracht met dat tussen beider beschouwing van het avondmaal zelf. Voor Luther is in het avondmaal Christus zelf zeer reëel aanwezig, daarom mag het niet door onwaardigen worden ontvangen. Maar Zwingli zag, evenals Bullinger, in het avondmaal enerzijds een 'gnädigen Handel Gottes mit uns' waarvoor niemand zich mocht afsluiten, anderzijds een 'actio gratiarum' waaraan niemand zich mocht onttrekken.⁸⁵

Ongetwijfeld hangt het steeds meer op de achtergrond treden van de excommunicatie bij Zwingli óók samen met zijn afwijzing van de doperse beschouwing van de ban,⁸⁶ op welke beschouwing wij nog nader terugkomen.

De omstandigheden, met name het optreden van de dopers, mogen Zwingli tot de koerswijziging van 1525-26 genoopt hebben, toen die er eenmaal was, heeft hij de daaruit voortvloeiende ontwikkeling positief gewild en er in toenemende mate zelf leiding aan gegeven. Tegenover degenen die hem op deze weg niet konden volgen, heeft hij zich onder meer verdedigd op de synode van St. Gallen (18 december 1530). Het was een verdediging van principiële aard. Zwingli betoogde dat de kerkelijke ban *overbodig* was geworden omdat 'unser Zit . . . vil mer der Propheten dann der Apostlen Ziten mag verglichnet werden'. In de tijd der apostelen was de kerk her en der verstrooid en onderworpen aan een heidense overheid die om de zonde niet veel gaf. Daarom was er voor de apostelen geen passender middel om tegen de zonden op te treden dan de uitsluiting van hen die naar geen enkel vermaan wilden luisteren. Maar

82 Ley, *a.a.O.*, S. 10, 37, 43.

83 Ley, *a.a.O.*, S. 10, 48.

84 Ley, *a.a.O.*, S. 10, 70.

85 Ley, *a.a.O.*, S. 70 f., 116. Het verschil in avondmaalsbeschouwing tussen Luther en Zwingli (en Bullinger) komt uitvoerig ter sprake bij Hartvelt, *Verum corpus* (welke studie overigens voornamelijk over 'een centraal hoofdstuk uit de avondmaalsleer van Calvijn' handelt), blz. 29 vv. 'Want de praesentia realis van de levende Heer is de blijvende veronderstelling van Luthers avondmaalsleer' (blz. 32). 'Maar in de grond der zaak is Zwingli blijven staan bij zijn visie op het avondmaal als een gedachtenismaaltijd . . .' (blz. 67). „Bullinger blijft dan ook volkomen in de lijn van Zwingli wanneer hij als zijn overtuiging uitspreekt, dat 'de eucharistie een dankzegging is of gedachtenis aan de dood van Christus . . .'" (blz. 69).

86 A. Farner, *a.a.O.*, S. 18; Ley, *a.a.O.*, S. 73; Schmidt-Clausing, *Zwingli*, S. 60.

nu de magistraten christelijk geworden waren en als Gods dienaren het kwaad straffen en wreekten, behoefde de kerk dat niet meer te doen: immers, 'ee der Mörder und Todschleger mög ussgeschlossen werden, so hat in die Oberkait schon hingericht'. Alleen als de overheid in gebreke bleef, zouden de gemeenten zelf moeten optreden.⁸⁷

In deze lijn lag het dat Zwingli in zijn postuum in druk gegeven *Fidei christianae expositio*⁸⁸ de gedachte van een door de kerk uit te oefenen tucht geheel prijs gaf. Omdat 'de zichtbare kerk nu eenmaal veel tegenstrevenden en ongehoorzamen heeft, wie het, omdat zij geen geloof hebben, geheel onverschillig is of men ze ook honderdmaal uit de kerk werpt', is de overheid nodig 'om de schaamteloze zondaars in toom te houden'. De overheid is in de kerk even noodzakelijk als het predikambt.⁸⁹

Ondanks de twee fasen die zich in Zwingli's loopbaan laten onderscheiden, vertoont deze continuïteit. In het begin legde hij, het machtige bestaande kerk-instituut kritiserend, grote nadruk op de onzichtbare kerk die door de verkondiging van het Woord wel zichtbaar werd, maar desondanks met de zichtbare kerk niet samenviel. Was het dan zo héél vreemd dat hij later de evangelisch geworden kerk niet van een eigen organisatie voorzag, maar de leiding daarvan toevertrouwde aan de christelijke overheid? Nooit, ook in zijn eerste periode niet, heeft Zwingli kerk en overheid als concurrerende instanties beschouwd; nimmer ook het standpunt ingenomen dat kerkelijk tucht mogelijk zou zijn zonder een parallel optreden van de overheid.⁹⁰ Maar terwijl hij aanvankelijk de 'Christengemeinde' en 'Bürgergemeinde', de 'urbs christiana'

87 O. Farner, *a.a.O.*, IV, S. 409 ff.; Ley, *a.a.O.*, S. 90 f. Terecht is er door A. Farner, *a.a.O.*, S. 129, Anm. 1, op gewezen dat de berichten over deze synode niet geheel duidelijk zijn: Zwingli verklaarde de gemeenteban voor overbodig en toch beschouwde hij volgens die berichten de ban als een zaak van de kerk; de wereldlijke macht moest hem als voornaamste lid der kerk en in naam van de kerk voltrekken.

Het door Zwingli te St. Gallen ingenomen standpunt had hij eerder verdedigd op de synode van Frauenfeld, 14 dec. 1529. Ley, *a.a.O.*, S. 88 f.; O. Farner, *a.a.O.*, IV, S. 411.

88 Wanneer O. Farner, *a.a.O.*, IV, S. 411, spreekt van Zwingli's „kurz vor seinem Sterben veröffentlichten 'Expositio fidei'” kan dat misverstand wekken. Het geschrift werd door Zwingli in de zomer van 1531 opgesteld en door een vriend in handschrift naar het hof van Frans I in Parijs gebracht. Eerst in 1536 werd het door Bullinger in druk gegeven. Vgl. Zwingli, *Hauptschriften*, XI, S. 297 f.; Schmidt-Clausing, *a.a.O.*, S. 79.

89 Zwingli, *Hauptschriften*, X, S. 333 f., 336 f. Vgl. O. Farner, *a.a.O.*, IV, S. 411 f.; A. Farner, *a.a.O.*, S. 130 f.; Ley, *a.a.O.*, S. 103.

90 O. Farner, *a.a.O.*, IV, S. 387 f. Voorts Ley, *a.a.O.*, S. 27: „Es muss mit allem Nachdruck darauf hingewiesen werden, dass Zwingli bereits 1522 in seinem theoretischen Programm, den 'Schlussreden', Staat und Kirche ineinander übergehen und wie zwei Zahnräder ineinander greifen lässt”. McNeill, *Calvinism*, p. 78: 'Yet he [Zwingli] did then or later project a separation of the church authority from the state authority in discipline . . .' Vgl. ook de opmerking van Locher, *Zwingli-Bild*, blz. 183, dat het 'nicht angeht, von einem Umschwung in Zwinglis Denken ca 1525 aus Resignation an der Verkündigung zu sprechen'.

en 'ecclesia christiana' nog onderscheidde, liet hij ze later steeds meer samen-vallen.⁹¹ En dit niet zijns ondanks. Hij heeft die twee 'zusammengedwungen unter den einen Spannbogen seiner Theokratie'⁹² en in dit christelijk gemenebest wist hij zich geroepen als de profeet die overheid en volk de weg van het Woord Gods moest wijzen.⁹³

Bullinger, Zwingli's opvolger als antistes van de kerk van Zürich, was slechts vijf jaar ouder dan Calvijn, maar wel tien jaar eerder dan deze was hij de reformatorische beginselen toegedaan.⁹⁴ Calvijn heeft meermalen bij hem steun gezocht⁹⁵ als de kerk van Genève — en dus ook hij zelf — een crisis doormaakte. Hij deed dit ook toen zo'n crisis eens veroorzaakt was door een diepgaand verschil van mening in Genève over de kerkelijke tucht; alleen hierom reeds verdienen ook Bullingers opvattingen over de tucht onze aandacht.

In grote lijnen komen ze overeen met die van zijn voorganger. In 1531 schreef Bullinger aan Berchtold Haller te Bern⁹⁶ dat de 'puniendi scelera potestas honestatisque custodia' het veiligst zijn bij de christelijke overheid. De voorstanders van de uitsluiting van het avondmaal werpt hij tegen dat zij het onderscheid niet zien tussen excommunicatie en eucharistie. Wat Christus heeft ingesteld als troost en geneesmiddel moet men niet verkeren in straf en kwelling. Nergens heeft Christus geboden de zonden te straffen met een avondmaalsverbod.⁹⁷ Zelfs Judas liet Hij aan het avondmaal toe. Dat de ouden wèl van het avondmaal weerden, verklaart Bullinger evenals Zwingli uit de omstandigheid dat er in hun tijd nog geen christelijke overheid was om door 'Censura' te straffen. Haller moet zich ook eens indenken wat een excommunicatie waarmee uitsluiting van het avondmaal verbonden is, zal opleveren. In het verleden is er 'satisfactio' en 'hypocrisis theatrica' uit voortge-

91 Vgl. het bekende woord o.a. geciteerd door A. Farner, *a.a.O.*, S. 132: 'Urbem christianam nihil quam Ecclesiam Christianam esse'.

92 A. Farner, *a.a.O.*, S. 124.

93 A. Farner, *a.a.O.*, S. 123 f., 132. Moeller, *Reichsstadt und Reformation*, S. 42 f., noemt 'die Gestalt des Propheten, des Mannes, der dem Gemeinwesen Gottes Willen in Vollmacht verkündigt, der also im letzten Grund das Gedeihen des Staates garantiert' de 'Schlussstein des ganzen Gebäudes'. Hij voegt eraan toe: 'Es ist die Gestalt Zwinglis selbst'.

94 Reeds begin 1522 nam hij niet meer deel aan de katholieke eredienst. Kort daarna las hij de in dec. 1521 verschenen *Loci communes* van Melanchthon. Blanke, *Bullinger*, S. 52.

95 O.a. in de jaren 1538 en 1553—1555. Vgl. Bouvier, *Bullinger*, p. 87 ss., 107 ss. Gelijk bekend hebben Calvijn en Bullinger ook gestreefd naar een consensus inzake het avondmaal en deze weten te bereiken (*Consensus Tigurinus* 1549).

96 De brief, gedateerd 6 juli 1531, wordt geciteerd bij Ley, *a.a.O.*, S. 133, 143 f. en Staehelin, *a.a.O.*, S. 526.

97 Bullinger verwijst hierbij naar Zwingli's *Amica exegesis*. Ley, *a.a.O.*, S. 144, Anm. 5, wijst erop dat dit niet betekent, dat Bullinger elke uitsluiting van het avondmaal afkeurde. Ook in dit opzicht nam hij hetzelfde standpunt in als Zwingli. Vgl. blz. 25, aant. 79.

komen. Van herinvoering moet men hetzelfde vrezen: 'poenitentialis satisfactio' en 'operum fiducia'. Wie wil dat een zonde die al door de overheid is gestraft, nog eens 'ab excommunicationis praesidibus' gestraft wordt, en dan met een avondmaalsverbod, wil te véél.

Een jaar later verzette Bullinger zich krachtig tegen Leo Jud, toen deze pleitte voor het in het leven roepen van een onafhankelijke, kerkelijke instantie om onwaardigen en goddelozen van het avondmaal te weren. De excommunicatie is een acte van 'justitia exterior', hield hij Jud voor, óók als ze wordt uitgesproken door de kerk. Daarom kan ze zonder bezwaar aan de overheid worden overgelaten.⁹⁸

In zijn *Hausbuch* reageerde Bullinger als volgt op de bedenking dat hij mensen tot het avondmaal toeliet met wie Paulus zelfs het eten van gewoon brood verbood, en dat men door de deelneming van dezulken zou worden bezoedeld: door Judas' deelnemen aan het avondmaal werden niet de andere discipelen bevekt, wel Judas zèlf! Paulus zegt dat ieder zichzelf moet beproeven, niet dat ieder moet oordelen over een ander.⁹⁹

Hoewel deze beschouwingen, gelijk ons later nader zal blijken, niet overinstemden met die van Calvijn, heeft Bullinger aan Calvijn alle mogelijke steun gegeven, toen hij juist ter zake van de kerkelijke tucht in een ernstig geschil met de Raad van Genève werd gewikkeld.¹⁰⁰

Bullinger schreef toen aan Calvijn¹⁰¹ dat de Raad van Zürich na overleg met de predikanten tot het eenstemmige oordeel was gekomen dat de geneefse wetten met betrekking tot de kerkeraad goed waren en aansloten bij het Woord van God,¹⁰² en dat het hem voorkwam dat daarin geen veranderingen moesten worden aangebracht, integendeel, dat ze veeleer integraal moesten worden gehandhaafd, juist in deze tijd, nu de mensen steeds slechter werden. Onze tuchtorde, zo liet Bullinger volgen, stemt wel niet in alles met de uwe overeen, maar dat komt omdat ze is afgestemd op bepaalde tijden, plaatsen en personen, maar juist daarom willen wij die van u niet verwerpen.¹⁰³

98 Ley, *a.a.O.*, S. 142.

99 Hollweg, *Bullingers Hausbuch*, S. 260.

100 Vgl. blz. 203 vv.

101 *Bullinger aan Calvijn*, 12 en 13 dec. 1553, *OC*, XIV, c. 696 sqq.

102 'pias esse et accedere ad verbi Dei praescriptum' (c. 697).

103 'Et quanquam nostra disciplina vestrae per omnia non respondeat, illam tamen pro ratione temporum, locorum et personarum esse temperatam, nec ideo vestram velle subversam' (c. 697 sq.).

Geheel in deze geest stelde de Raad van Zürich ook zijn antwoord op aan de Raad van Genève, 13 dec. 1553, *OC*, XIV, c. 699 sq.; [a] ... 'können wir üch keinen annderen bescheyd oder Rath geben dann das ir by den selbigenn gstelten Satzungen unnd Ordnungen ... blybenn ...'; [b] 'ein yede Oberkeyt inn sölichenn unnd annderen sachenn in Jrenn gepietenn nach Jres Lanndts unnd folchs ard ...' In de brief werd gesproken over 'das Consistorium oder Eegricht', welke identificatie het de Raad gemakkelijker

Bullinger is op dit punt zijn leven lang zichzelf gelijk gebleven. In 1571 zette Petrus Ramus hem in een brief verschillende bezwaren uiteen tegen de wijze waarop in Frankrijk, onder invloed van Genève, de kerken werden bestuurd en de tucht werd uitgeoefend; dit laatste gebeurde door kerkeraden, niet door de gemeenten zelf.¹⁰⁴ In zijn antwoord¹⁰⁵ hield Bullinger hem het voorbeeld van de dopers voor, maar niet ter navolging! De dopers hadden destijds in Zürich en elders veroordeeld dat 'in conservanda et exercenda disciplina ecclesiastica' gebruik gemaakt werd van de 'politica opera' van de magistraat, en dat de excommunicatie niet uitsluitend uitging en uitgesproken werd door heel de gemeente, wat volgens hen alleen goed was. Maar wat heeft men bij hen kunnen waarnemen? Verwarring, onderlinge strijd en scheuringen! Wij konden toch onmogelijk onze instellingen inruilen tegen hun ijdele, bovendien onrust verwekkende, ondernemingen, zo houdt Bullinger Ramus voor.

Hij blijft dus de instellingen van Zürich prefereren. Maar ook nu zonder die van anderen, 'extra Anabaptistas', te veroordelen! Met kerken die een andere 'disciplina' hebben welke óók 'moderate, sapienter, utiliter' gebruikt kan worden en geen chaos en verbrokkeling veroorzaakt, wil hij niet in de arena treden, noch deze tegen haar zin 'nostrum illum modum' opdringen.¹⁰⁶

Voor Bullinger was het belangrijkste dat er tucht werd uitgeoefend. Door *wie*, dat was voor hem een kwestie van de tweede orde. Als men het maar niet liet gebeuren door de hele gemeente, — dat moest tot chaos leiden. En in Zürich — daarvan was hij overtuigd — kon het niet beter dan door de christelijke magistraat.¹⁰⁷

§ 4. OECOLAMPADIUS EN MYCONIUS

Donderdag 1 april 1529 had de Raad van Bazel de *Reformationsordnung* aanvaard.¹⁰⁸ Opzicht en tucht over de gemeenteleden werden in handen gelegd

moet gemaakt hebben te antwoorden zoals hij deed. Maar terecht tekenen de uitgevers van de *OC* (c. 699, n. 1) hierbij aan dat 'Ehegericht' in Zürich de naam was van een 'mehr weltlichen als kirchlichen Behörde'.

104 Ramus had de partij gekozen van Morély. Vgl. Kingdon, *Geneva and the consolidation*, p. 96 ff., 212 ff.

105 Het schrijven, gedateerd 2 dec. 1571, vindt men bij Bouvier, *l.c.*, p. 551—557.

106 Bouvier, *l.c.*, p. 553, 402.

107 *OC*, XIV, c. 697 sq.; Hollweg, *a.a.O.*, S. 253 f.

108 De volledige titel van deze 'Sammlung verschiedener kirchlicher Gesetze' luidde: *Ordnung, so eine Stadt Basel, den ersten Tag Aprilis, in ihrer Stadt und Landschaft künfftig zu halten erkannt hat, darin wir die verworfenen Missbräuche mit wahrem Gottesdienste ersetzt, auch wie die Laster, so mit christlicher Tapferkeit unverträglich, Gott zu loben, abgestellt und bestraft werden sollen, enthalten ist. Als man zählet nach der Geburt Christi 1529.* Herzog, *Oekolampad*, II, S. 154 f.

De tekst is te vinden in *Kirchenordnungen* (Richter), I, S. 120—127. Een uitvoerig overzicht van de inhoud bij Staehelin, *a.a.O.*, S. 478—487. In hoeverre Oecolampadius bij de opstelling is betrokken geweest, is niet bekend; in elk geval zat hij niet in de daarvoor aangewezen commissie. Vgl. *Briefe und Akten* (Oekolampad), II, S. 301 f.

van de 'leutpriester und diacon'.¹⁰⁹ Daartegen kwam verzet: men was bang voor een terugkeer van de 'pristina tyrannis', de vroegere tirannie van de geestelijkheid. De predikanten toonden hiervoor begrip zodat de zaak opnieuw op de helling kwam.¹¹⁰

Alvorens een nieuwe regeling te ontwerpen gaf de Raad aan Oecolampadius de gelegenheid zijn opvattingen ter zake kenbaar te maken. Deze deed dit, in mei of juni van het jaar 1530, in een uitvoerige rede voor de Raad.¹¹¹

Deze rede leent zich bij uitstek om Oecolampadius' denkbeelden omtrent de kerkelijke tucht te leren kennen. Hij verklaarde daarin onder meer¹¹² dat de predikanten wel bereid waren heel de tuchttoefening uit handen te geven, ware het niet dat deze onlosmakelijk met hun ambt was verbonden: wie de sacramenten bedient, moet ook zorgen voor het rein houden ervan; er zijn allerlei vragen die alleen 'a doctis pastoribus' kunnen worden beoordeeld. Maar de predikanten behoeften het niet alléén te doen, zij moesten het doen 'cum ecclesia'. Met 'ecclesia' bedoelde Oecolampadius in dit geval niet heel de gemeente; die achtte hij daartoe niet in staat.¹¹³ Maar evenals in de tijd der apostelen moesten er weer ouderlingen komen: 'seniores quidam, qui olim πρεσβύτεροι dicti'. Hun oordeel kon dan, als dat van de 'prudenciores', gelden als mening van heel de gemeente.

Daarom stelde Oecolampadius de vorming voor van een 'honestus duodecim censorum consessus'. Daarin moesten behalve de vier stadspredikanten ook vier raadsheren en vier mannen 'ex plebe' zitting hebben. Ingeval van openbare zonde zou eerst moeten worden vermaand door één 'censor',¹¹⁴ dan door twee of drie, en als ook dit zonder resultaat bleef, door het hele college. Bleef alles vruchteloos, dan moesten de 'censores' overgaan tot de excommunicatie. Betoonde de zondaar 'congruam poenitentiam', dan moesten zij die weer opheffen.¹¹⁵

Oecolampadius stelde in zijn rede ook de vraag aan de orde naar het goed recht van de kerkelijke tucht naast de overheidsstraf.¹¹⁶ Kan men in een geordende staat niet vreedzaam en vroom leven volgens de wetten van de

109 *Kirchenordnungen* (Richter), I, S. 124; Staehelin, *a.a.O.*, S. 483 f.

110 Staehelin, *a.a.O.*, S. 507.

111 De 'oratio de reducenda excommunicatione' vindt men in *Briefe und Akten* (Oecolampad), II, S. 488 ff. (Nr. 750). Vgl. Staehelin, *a.a.O.*, S. 507. De rede zal wel in het Duits zijn uitgesproken (aldus ook het laatstgenoemde werk, S. 507; het eerstgenoemde spreekt S. 458, Anm. 1, van een Duitse vertaling).

112 Staehelin, *a.a.O.*, S. 509 ff.

113 Als gronden voor deze bewering noemde Oecolampadius: het volk wordt door hartstochten gedreven, het vertoont gebrek aan oordeelskracht, er zou de grootste verwarring ontstaan als men ook moest luisteren naar vrouwen en kinderen en naar de massa van de mannen die vaak nog onverstandiger zijn. Staehelin, *a.a.O.*, *das*.

114 En wel door die 'censor' die 'fide, eloquio, autoritate' bij de betrokkene het meest bereiken kan. Staehelin, *a.a.O.*, S. 511.

115 Staehelin, *a.a.O.*, *das*.

116 Staehelin, *a.a.O.*, S. 510.

staat, zonder ban? Neen, antwoordde Oecolampadius. Bazel heeft 'aequissimas leges'; die zijn voor het bestuur van de staat toereikend, maar er zijn zoveel wereldlijke zaken dat de Raad de kerkelijke tot nu toe òf te traag òf te weinig grondig heeft behandeld. Bovendien zijn voor de overheid, óók voor een christelijke, andere gezichtspunten maatgevend dan voor de kerk.¹¹⁷ De overheid kan in de staat heidenen, joden en geëxcommuniceerden dulden, als zij de orde maar niet verstoren, doch de kerk kan zulke mensen in haar gemeenschap geen plaats geven. De overheid, óók de christelijke — Oecolampadius accentueert dat telkens —, straft ook degenen die oprecht berouw hebben, terwijl de kerk dezulken barmhartigheid betoont. Omgekeerd: een echtbreker die zijn overheidsstraf ondergaan heeft, is voor de staat gerehabiliteerd, maar als hij geen blijk geeft van berouw, kan de kerk hem niet tot het avondmaal toelaten. Het kan ook voorkomen dat iemand zowel door de overheid als door de kerk moet worden gestraft; als 'paciae honestatisque publicae inturbator' door de overheid, en als 'religionis prophanator' door de kerk.¹¹⁸ 'Gij levert de stad goede en vreedzame burgers, de kerk vrome en onberispelijke christenen'.¹¹⁹ Daarom mag de kerk zich de haar toekomende 'iurisdictio' niet laten ontvoren.

Terecht heeft E. Staehelin deze rede van Oecolampadius een 'kirchengeschichtliches Ereignis grossen Stils' genoemd.¹²⁰ Er werden enige belangrijke dingen in geponeerd en gepostuleerd: de tucht der kerk heeft een eigen karakter waarom ze onmogelijk door de overheid kan worden uitgeoefend; ze mag echter ook niet alleen door predikanten worden uitgeoefend: er moet een nieuw kerkelijk ambt en een nieuw kerkelijk college voor worden ingesteld.¹²¹

Toen op 14 december 1530 het nieuwe mandaat werd afgekondigd,¹²² bleek het dat de Raad Oecolampadius' denkbeelden slechts voor een deel had geaccepteerd.¹²³ In plaats van één college van twaalf 'censores' voor heel de stad, kwamen er vier, voor elke parochie één. Daarin kregen zitting twee raadsheren en één gemeentelid, maar geen enkele predikant. De predikant moest alleen

117 *Briefe und Akten* (Oekolampad), II, S. 452: 'Est autem censura ecclesiastica non tam poena quam remedium'.

118 Vgl. ook de uitspraak: 'Aliae igitur ad tribunal vestrum, aliae ad tribunal ecclesiae actiones sunt, multumque distincta fora'. *A.a.O.*, II, S. 456.

119 'Vos bonos ac pacificos cives datis, ecclesia pios et inculpato christianos urbi producit'. Staehelin, *a.a.O.*, das.

120 Staehelin, *a.a.O.*, S. 511; vgl. S. 512: 'Für Oekolampad fallen also seit dieser Rede Staat und Kirche nicht mehr einfach zusammen, sondern innerhalb des einen christlichen Gemeinwesens will er der Kirche eine aus kirchlichen Gesichtspunkten herausgestaltete und an kirchliche Prinzipien gebundene eigene Leitung erkämpfen'.

121 Oecolampadius wil aan het college behalve de tuchttoefening ook de behartiging van andere 'res ecclesiasticas' toevertrouwen. Staehelin, *a.a.O.*, S. 509.

122 Vgl. Staehelin, *a.a.O.*, S. 519 ff.

123 Staehelin, *a.a.O.*, S. 519; Hagenbach, *Oekolampad und Myconius*, S. 172. Vgl. Herzog, *a.a.O.*, II, S. 200.

worden geraadpleegd vóór de derde vermaning en de opheffing der excommunicatie. Verder moest hij de excommunicatie en de opheffing ervan 'vor gemeiner kylchen' afkondigen. Verhardde iemand zich onder de ban, dan zouden overheidsstraffen en vergeldingsmaatregelen van de gilden volgen.

Toch toonde Oecolampadius zich met de nieuwe regeling ingenomen, ja hij beschouwde die zelfs min of meer als de bekroning van zijn eigen streven. Eind maart 1531 schreef hij aan Konrad Sam, de predikant van Ulm, die bij hem geïnformeerd had hoe het er in Bazel voorstond met het 'negocium excommunicationis': 'Bene fidito; res salvae sunt'; van geen onderneming heb ik minder spijt en geen levert ook meer vrucht op.¹²⁴

Schoot Oecolampadius' inzicht in de afbakening van de taken van kerk en overheid toch nog tekort? Of had de praktijk hem geleerd dat in de gegeven situatie een integrale verwezenlijking van zijn ideeën niet mogelijk was?¹²⁵ Moeilijk zou ze zeker geweest zijn. Zondag 7 mei 1531 had Oecolampadius een excommunicatie uitgesproken, waarschijnlijk zijn eerste. 's Avonds probeerde de geëxcommuniceerde onder schelden hem te bewegen de ban terug te nemen en de volgende dag maakte hij met getrokken zwaard de straten onveilig. De vrouw van de man vroeg Oecolampadius hem te vergeven en wat er gebeurd was niet bij de raad te melden. Oecolampadius antwoordde dat de zaak de Raad ongetwijfeld ter ore gekomen zou zijn en dat hij de ijver van de Raad voor de 'gloria Dei' niet in de weg kon staan.¹²⁶

Kort daarop, waarschijnlijk 10 juni 1531, bracht de Raad in de regeling nog een wijziging aan: mocht ook de derde vermaning vergeefs blijken, dan moest dit worden gerapporteerd aan de Raad, opdat die nog een vierde vermaning zou kunnen toedienen. Daarbij zou de Raad tevens aan de schuldige

124 *Briefe und Akten (Oekolampad)*, II, S. 578 (Nr. 836).

125 Vgl. de mening van Ley, *a.a.O.*, S. 86: 'So sympathisch der Kampf des Baslers Reformators um eine wirkliche Kirchendisziplin auch berührt, zeigt sich doch eklatant die innere Unmöglichkeit, in den damaligen staatskirchlichen Verhältnissen eine evangelische Zucht aufzubauen'.

Dat meer dan één tijdgenoot het zo zag, blijkt wel uit de volgende mededelingen, te vinden in *Briefe und Akten (Oekolampad)*, II, S. 605 f. (Nr. 867, Anm. 3). Op een disputatie met dopers te Bern in 1538 werd opgemerkt, dat Oecolampadius te Bazel de ban 'uf dise wysz' [van de dopers] had willen inrichten, maar daarvan had moeten afzien 'zu verhütten ufrur'. In 1570 schreef Gwalther aan De Jouvillers te Genève dat, ofschoon Zwingli hartelijk bevriend was met Oecolampadius, hij 'nunquam tamen voluit exclusionem a coena in ecclesiam Tigurinam introducere', en dat Oecolampadius in Bazel wel 'aliquam eius formulam' invoerde, maar dat deze 'nec ipso adhuc vivente plene exerceri nec postea diutius retineri potuit': de 'prudentissimi' zagen in dat het gezag van de overheid voldoende was. In datzelfde jaar schreef Bullinger aan Datheen dat Oecolampadius in de kerk van Bazel 'excommunicare coeperit magis, quam opus coeptum absolverit' en de zwitserse kerken niet had kunnen bewegen, 'ut excommunicationem ex coena Domini excludentem recipere vellent'. Vgl. nog Ley, *a.a.O.*, S. 82, Anm. 14 (laatste alinea).

126 Staehelin, *a.a.O.*, S. 524 f.

meedelen dat, als hij nu nog niet zijn zonde liet varen, verder met hem zou worden gehandeld en de ban over hem zou worden uitgesproken.¹²⁷ Het was een ingrijpende wijziging,¹²⁸ hoewel de Raad van 'ein cleine enderung im bruch des banns' sprak; ze kwam immers hierop neer dat voortaan geen excommunicatie meer zou kunnen worden voltrokken zonder goedkeuring van de Raad.¹²⁹ Wat deze tot het aanbrengen van de wijziging ook bewogen mag hebben,¹³⁰ in feite betekende ze een nog verder gaande bemoeienis van de overheid met de kerkelijke tuchttoefening.

Nog in hetzelfde jaar 1531 overleed Oecolampadius. Hij werd als antistes van de kerk van Bazel opgevolgd door Oswald Myconius. Calvijn moet deze haast wel ontmoet hebben¹³¹ in het jaar dat hij in Bazel verbleef, van begin 1535 tot de lente van 1536. En ongetwijfeld zal hij er gehoord hebben van wat daar ongeveer een jaar vóór zijn komst had plaatsgevonden: de Raad had toen zijn goedkeuring gehecht aan een door Myconius opgestelde confessie¹³² en deze vervolgens aan de gilden voorgelegd waar ze door alle gildebroeders hoofd voor hoofd was bezworen.¹³³

Myconius koesterde omtrent de kerkelijke tucht dezelfde idealen als zijn voorganger.¹³⁴ Maar nog voor de eerste tien jaren van zijn antistitium verstreken

127 Staehelin, *a.a.O.*, S. 525.

128 Köhler, *a.a.O.*, I, S. 295, zegt dat ze 'in Wirklichkeit einer Wesensänderung gleichkam'.

129 Köhler, *a.a.O.*, I, S. 295: 'Die automatische kirchliche Bannung nach dreimaliger Warnung wird also aufgehoben zugunsten einer eingeschobenen obrigkeitlichen vierten Mahnung vor beiden Räten. Erst nach dieser darf der Kirchenbann eintreten. Damit bekommt die Obrigkeit ein Kontrollrecht des Kirchenbannes'.

130 De Raad zelf sprak uit dat hij 'die Bannherren trüwlich handthaben, schützen und schirmen' wilde. Staehelin, *a.a.O.*, S. 525, acht desondanks de bedoeling 'nicht klar'. Was die bedoeling 'den Bann noch mehr in die Hand des Staates zu nehmen' of 'die Bannherren in ihrer Amtsverrichtung zu unterstützen und den Gebannten den ganzen Ernst der Sachlage zum Bewusstsein zu bringen'? Köhler, *a.a.O.*, I, S. 295 f., meent dat beide het geval was. De door de Raad gebezigde woorden zijn meer dan 'eine Bemäntelung obrigkeitlichen Eingriffes'; z.i. geven ze ook wel degelijk een feitelijk motief aan — hij meent zelfs: 'das wichtigste Motiv' ...: 'der kirchliche Bann wurde verachtet und hatte den obrigkeitlichen Schutz nötig'. Hoe dit zij, het resultaat was, om met Staehelin te spreken, 'dass der Staat sich noch mehr in das Banngeschäft einmischte'.

131 Al 'fehlt es' daarvoor volgens Wernle, *Calvin und Basel*, S. 5, 'an einem sichern Zeugnis'. Walker, *Calvin*, p. 127, noemt Myconius echter als eerste van hen met wie Calvijn te Bazel 'important friendships' aanknoopte. Wat die vriendschap betreft, Wernle, *a.a.O.*, S. 14, meent dat het na een tijd waarin Myconius tegenover Calvijn wantrouwig bleef staan, later tot 'wirkliche Freundschaft' kwam. Meer in overeenstemming met de werkelijkheid lijkt het oordeel van Geiger, *Basler Kirche*, S. 9: 'Auch zwischen Myconius und Calvin ist es nicht zu einer dauerhaften und ungetrübten Freundschaft gekommen'.

132 De 'Basler Konfession' van 21 jan. 1534. Inleiding en tekst in *Bekennnisschriften* (Müller), S. XXV f., 95—100; Staehelin, *Basler Reformation*, S. 241 ff.

133 Hagenbach, *a.a.O.*, S. 353.

134 Geiger, *a.a.O.*, S. 9.

waren, beleefde hij een verdere verminking daarvan.¹³⁵ In 1532 had de Raad een college in het leven geroepen, de 'Synoduserren' of de 'Kirchenrat' genaamd, waarin behalve leden van de Raad en vertegenwoordigers van de burgerij — respectievelijk twaalf en vier in getal — de vier hoofdpredikanten van de stad zitting hadden. Maar zeven jaar later, in november 1539, schafte de Raad, de voortdurende kritiek van de predikanten op zijn beleid moe, de 'Kirchenrat' af¹³⁶ en bracht de ban nog meer onder zijn contrôle. Op dit punt werd de kerk nauwelijks nog enige zeggenschap gelaten, zodat het verschil met Zürich minimaal was geworden.¹³⁷

Enig verschil bleef er wel. In Bazel was er toch altijd nog tucht, door de kerk uitgeoefend, zij het onder contrôle van de overheid;¹³⁸ in Zürich niet meer: hier was ze geheel opgegaan in het optreden van de overheid tegen wat niet betaamde.¹³⁹

Myconius heeft zich bij de gang van zaken moeten neerleggen. Hoe hij erover dacht, blijkt wel uit het even snedige als bittere woord waarmee hij de afloop van de ontwikkeling typeerde: 'Kilch ist uff dem Rothus [Rathaus]'.¹⁴⁰

§ 5. BUCER

In de bezinning van Bucer, de hervormer van Straatsburg, omtrent de kerkelijke tucht zijn duidelijk drie fasen te onderscheiden: één die geduurd heeft tot ongeveer 1530, één die zich daarna tot ongeveer 1546 heeft uitgestrekt en één die de daaropvolgende jaren omvat.¹⁴¹

135 Geiger, *a.a.O.*, S. 10.

136 Geiger, *a.a.O.*, das., zegt dat de overheid 'massiv' ingreep.

137 Geiger, *a.a.O.*, S. 11: 'Wie in Zürich und Bern war in Basel fortan deutlich eine Magistratskirche'.

138 Vgl. het oordeel van Calvijn over de situatie in Bazel in 1539: 'Erat tenuis disciplinae forma Basileae. Ea iam dimidia ex parte pessumdata est inter istas contentiones'. *Calvijn aan Farel*, 31 dec. 1539, *OC*, X b, c. 440.

139 Al bleef men dat in Zürich liever anders beschouwen: de stadsraad handelt 'totius Ecclesiae nomine'. Aldus *Bullinger aan Ramus*, 2 dec. 1571, in: Bouvier, *l.c.*, p. 552.

140 Geiger, *a.a.O.*, S. 11. Vgl. *Myconius aan Calvijn*, 10 febr. 1542, *OC*, XI, c. 368 sq.: 'Senatus, inquit, ecclesia est'. Als de promotor van deze en dergelijke gedachten, noemt Myconius in deze brief de dan pas (25 dec. 1541) overleden Karlstadt. Hij en zijn medestanders willen onze vrijheid 'quum in docendo, tum in corripiendo' onderdrukken, 'nam etiam nunc excommunicationis vim omnem ad se rapuerunt'. Alle macht die vroeger de paus voor zich opeiste, eisen zij thans voor de magistraat op. Zij beroepen zich op Mozes, de 'princeps saecularis' die aan Aäron voorschriften gaf en op David en andere godvrezende koningen die dit deden aan de priesters. 'Quidni igitur fieret idem in sacerdotio novi testamenti?'

141 Vgl. voor de evolutie van Bucers gedachten inzake de tucht o.a. Wendel, *Eglise de Strasbourg*, p. 154—158 ss., 187; Anrich, *Ein Bedacht*, S. 60—64 ff.; Bellardi, *Geschiede der 'Christlichen Gemeinschaft'*, S. 16—23; Van de Poll, *Bucer's liturgical ideas*, p. 62—66.

Eigenlijk zou men 1549, het jaar waarin Bucer naar Engeland vertrekt, kunnen be-

In de eerste periode is Bucer van de noodzaak van kerkelijke tucht wel overtuigd maar ziet hij niet in hoe deze kan worden verwezenlijkt.¹⁴² Ze zou moeten worden uitgeoefend door de kerk, dat wil voor hem zeggen: door de vergadering van diegenen die zich geheel aan Christus hebben gegeven. Maar zo'n vergadering is de empirische kerk niet. Wat Bucer in deze periode alleen voor mogelijk houdt is, dat kleine gemeenschappen van gelovige families of burens jegens elkaar tucht oefenen.¹⁴³

Vanaf 1530 vernemen wij andere geluiden. Onder invloed van Oecolampadius heeft Bucer oog gekregen voor de betekenis van de ambten in de kerk; sedertdien bepleit hij voortdurend uitoefening van de kerkelijke tucht onder leiding van de daarvoor aangewezen ambtsdragers.¹⁴⁴

De uitvoerigste en rijpste uiteenzetting van zijn denkbeelden uit deze tweede periode treffen wij aan in het traktaat *Von der waren Seelsorge* (1538).¹⁴⁵

schouwen als het begin van een vierde fase. In deze laatste periode werkte hij zijn ideaal ten aanzien van de verhouding van kerk en staat uitvoerig uit. Hij tekende toen 'in De regno Christi das grosse Bild eines in der innigen Verflechtung, ja in der Einheit kirchlichen und staatlichen Lebens gedeihenden Gemeinwesens, das auf die tiefsten Kräfte des christlichen Glaubens gegründet und Gottes Wort gehorsam ist und das daher den Gemeinsinn zu seinem Gesetz hat'. Aldus Moeller, *a.a.O.*, S. 47. Deze fase kan hier echter geheel buiten beschouwing blijven.

142 Vgl. *Grund und Ursach* (1524), in: Bucer, *Deutsche Schriften*, I, S. 245: 'Wer weiter von uns begeret, nemlich das wirs nit dann mit gantzer gemein halten solten und dabey den Christlichen bann üben gegen denen, so ergerlich lebten, der bitte gott, das er uns in dem und anderm fürte helffe und volkumen mache...' Voor Bucers beschouwing van de kerk in deze periode, zie Boon, *Ambt en reformatie*, blz. 163 vv.

143 Aldus in de edities 1527 en 1530 van de commentaar op de evangeliën. Vgl. Lang, *Evangelienkommentar Butzers*, S. 186.

144 Nog in een brief van 19 okt. 1530 uitte Bucer tegenover Zwingli bezwaren tegen Oecolampadius' ideeën. Maar in een brief van 20 febr. 1531 aan de theologenconferentie te Memmingen blijkt hij Oecolampadius' standpunt te delen. Vgl. voor deze verandering van standpunt *Briefe und Akten* (Oekolampad), II, Nr. 789, 793, 815, 824, en de aantekeningen daarbij, alsook Staehelin, *Lebenswerk Oekolampads*, S. 517 f. Terecht spreekt Staehelin, *Briefe und Akten* (Oekolampad), II, S. 565 (Anm. 4) van 'das plötzliche Eingehen Butzers' op Oecolampadius' program. (Vgl. Wendel, *l.c.*, p. 181: 'à la fois'.)

De wijziging treedt op opvallende wijze aan het licht in de derde editie (1536) van de commentaar op de evangeliën. De vroegere uitspraak dat de macht om te binden en ontbinden gegeven is 'nisi convenientibus in nomine Christi' wordt nu aldus aangevuld: 'eoque certo ordine & praeuentibus iis, quos spiritus sanctus constituit in Ecclesia pastores et Episcopos...' En de uitspraak, dat de kleine 'ecclesia' van vrienden, burens en familieleden de hardnekkigen 'e communione sua' moet uitwerpen, wordt in dezer voege gewijzigd: bij verachting van het broederlijk vermaan moet de zaak 'ad communes totius Ecclesiae ministros' worden gebracht, opdat dezen 'nomine totius Ecclesiae' vermanen en zo nodig excommuniceren. Zie Bucer, *Quatuor evangelia*, f. 386 D. Vgl. Lang, *a.a.O.*, S. 305 f. — Na 1533 bevat haast elk geschrift van Bucer een pleidooi voor tucht onder leiding van ambtsdragers. Vgl. Anrich, *a.a.O.*, S. 62 f.

145 *Von der waren Seelsorge und dem rechten Hirtendienst, wie derselbige in der Kirchen Christi bestellet und verrichtet werden solle, durch Martin Bucer*. Het geschrift verscheen in Straatsburg in 1538; het werd herdrukt in 1574 en 1592. Een latijnse

De 'dienst der seelsorge' is een van de twee diensten waardoor de Heer de gemeenschap der kerk verzorgt, de andere is de 'dienst der leibsorge'. Deze laatste staat onder leiding van het ambt der diakenen (Diacon), de eerste onder die van het ambt der ouderlingen (Eltisten).¹⁴⁶ Er moeten zo veel ouderlingen zijn als nodig is,¹⁴⁷ zij hebben één 'fürgenger', de 'Oberer Seelsorger' of 'Bisschof'. Dat is geen hiërarchisch hogere ambtsdrager maar de 'primus inter pares'.¹⁴⁸ Bij beide diensten moeten alle christenen zich als leden van hetzelfde lichaam betrokken weten.¹⁴⁹

De 'Seelsorge' of 'Hirtendienst' is de zorg voor de 'schäflin' van de opperste herder Jezus Christus.¹⁵⁰ In aansluiting aan Ezech. 34 : 16 onderscheidt Bucer vijf soorten schapen. Elk van die vraagt een aparte benadering en verzorging.¹⁵¹

Daar zijn allereerst '*die verlorenen schaf*', degenen die God wel tot zijn rijk heeft uitverkoren, maar die Christus onze Heer nog in het geheel niet kennen en aan zijn kerk nog volkomen vreemd zijn, of zij nu in hun kindsheid 'zu der Kirchen' gedoopt zijn, ja dan neen.¹⁵² Wie dit zijn en waar zij zich bevinden, is ons onbekend. Daarom moet het evangelie gepredikt worden aan alle creatuur. De verworpenen stoten het hun aangeboden heil dan van zich af,¹⁵³ maar de verloren schapen worden door de Geest tot Christus gedreven en tot de gemeenschap van zijn kerk gebracht.¹⁵⁴

Vervolgens zijn er '*die verscheichten und verstossnen schaf*', degenen die bij de kudde van Christus geweest zijn en aan het christelijk leven hebben deelgenomen, daar weer afgeraakt zijn, maar toch nog niet geheel van

vertaling verscheen in 1577 (*De vera animarum cura*) in de *Tomus anglicanus*; eerder (1545) was al een tsjechische vertaling verschenen. Een herdruk van de eerste uitgave van 1538 is thans opgenomen in Bucer, *Deutsche Schriften*, VII, S. 90—245, voorzien van een inleiding van R. Stupperich (S. 69—89). Een goed overzicht biedt Courvoisier, *Notion d'église*, p. 96 ss.

146 Bucer, *Deutsche Schriften*, VII, S. 114, 18 ff.; 116, 19 ff.

147 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 118, 12 f.

148 Bucer spreekt *a.a.O.*, VII, S. 114, 34 ff., van de 'Bischoff' als 'der Obrist uffseher' en van 'die Eltisten als die mituffseher'. Hij werkt S. 118 f. de gedachte uit dat de 'Eltiste' wel 'alle hirten und Bischöff' zijn, maar altijd 'einen fürgenger', bisschop geheten, hebben gehad. Bucer maakt een vergelijking met een stadsraad: de regering berust 'gentlych bei einem gemeinen rath', maar toch heeft men altijd één of twee burgemeesters, die 'in allen sachen der regierung vorgehn und handeln, doch dasselbige nit eigens gewalts, sonder allweg nach gemeiner ordnung und erkantnis des gantzen raths'. (S. 119, 25 ff.). Vgl. Boon, *a.w.*, blz. 168 v.

149 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 98, 29 ff.

150 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 141.

151 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 93, 1 ff.; 141, 17 ff.; 227, 13 ff. Lang, *a.a.O.*, S. 316, merkt hierbij op: 'Damit hat das gesunde Gefühl für die Mannigfaltigkeit des christlichen Lebens die starre Teilung der Menschen in zwei Hälften ['electi' en 'reprobi'] fast völlig zurückgedrängt'.

152 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 142.

153 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 145, 19 ff.

154 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 146, 14 ff.

Christus afgefallen en verloren zijn.¹⁵⁵ Deze schapen moeten worden opgezocht, op de schouders genomen en met blijdschap weer naar de kudde worden gedragen. Dwz.: voor zulke afgedwaalde schapen moet men alles zijn, worden en doen, van hen en om hen alles verdragen, vermijden en lijden, tot wij hen weer in de ware en volkomen gemeenschap der kerk, naar de weide en hoede van Christus in de kerk teruggebracht hebben'.¹⁵⁶

Bij de derde categorie brengt Bucer voor het eerst de kerkelijke tucht ter sprake. Deze categorie bestaat uit '*die verwundten und gebrochen schaf*', dat zijn zij die wel in de gemeenschap van Christus gebleven zijn, maar 'an irem innerlichen menschen' gekwetst of gewond zijn.¹⁵⁷ Er is bij hen een of ander 'geistlich gelid' verwoest of gebroken. Bij Petrus en de galaten was dat het geloof, bij de korinthiërs de liefde.¹⁵⁸ Alle christenen moeten hun best doen zulke schapen 'zur buss' te brengen, in het bijzonder is dit de taak van de zielzorgers; zij moeten hun daartoe de nodige 'straff und besserung' geven.¹⁵⁹ De 'artznei' voor de gewonde zielen bestaat eigenlijk in niets anders dan dat de zonde de zondaar op zulk een wijze onder ogen gebracht wordt dat hij daardoor tot ware kennis, oprecht berouw en leedwezen komt, vervolgens getroost wordt en gesterkt in de hoop der genade zodat hij zich met ijver en vreugde op de bekering gaat toeleggen.¹⁶⁰ Dit alles moet in een geest van zachtmoedigheid en met grote liefde geschieden.¹⁶¹

Er zijn ook zware en openbare zonden die 'langes artzneis, scharffes purgierens, etzens, schneidens und brennens bedörffen'.¹⁶² Zij die in zulke zonden zijn gevallen, moeten van het avondmaal worden geweerd en mogen pas weer toegelaten worden wanneer zij duidelijke blijken van berouw en bekering hebben gegeven.¹⁶³

Uitvoerig gaat Bucer in dit verband op het vraagstuk van de boete in.¹⁶⁴

155 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 142, 13 ff., alwaar in Anm. m de latijnse vertaling: 'oves propulsatae atque abactae'. Courvoisier, *l.c.*, p. 107, vertaalt: 'brebis égarées'.

156 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 156, 9 ff.

157 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 142, 27 ff.

158 Matth. 26 : 74; Gal. 1 : 6; 1 Kor. 6 : 1 vv.

159 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 158, 25 ff. (*in margine*).

160 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 159, 5 ff., 35 ff. — 160, 1 ff.

161 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 160, 19 ff.

162 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 161, 26 f. Bucer verwijst hiervoor, evenals o.a. Luther en Calvijn — zie blz. 17, 110 —, naar 1 Kor. 5 : 1 vv.: 'der gütig und milte Apostel' geeft de zondaar aan de satan over, wat deze 'nit einen geringen schmerzen brachte'. 'Aber dise so lange und scharpffe artznei hat an im und den anderen grosse besserung bracht'.

163 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 162, 11 ff.; 172, 13 ff.; 186, 31 ff. Hier is sprake van een tijdelijk 'abhalten zur buss und demütigen' ('excommunicatio ad poenitentiam'). Daarnaast kent Bucer een excommunicatie van meer definitief karakter. (S. 220, 29 ff., Anm. y). Vgl. blz. 39.

164 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 176 ff. Vgl. Boon, *a.w.*, blz. 180 v., die accentueert dat Bucer in de boetepraktijk het pedagogisch karakter van het pastoraat naar voren wilde laten komen.

Hij pleit voor herstel van de praktijk daarvan in de geest van de apostelen en de vroege kerk. De boete moet gericht zijn op de bekering van de zondaar. Daarom moet zij niet worden afgemeten naar de begane zonden — ze is immers geen 'satisfactio operis' — maar afgestemd worden op het karakter en de geestelijke nood van de zondaar. Zonder belijdenis van zonde mag niemand opnieuw tot het avondmaal worden toegelaten.¹⁶⁵

De tegenwerping dat herinvoering van de kerkelijke tucht onmogelijk is, omdat deze onder het pausdom zó is misbruikt dat ze als geneesmiddel niet meer kan dienen, aanvaardt Bucer evenmin als die andere, dat ze wel zou gepast hebben in de apostolische en martelaarskerk van vroeger waarin niemand het geloof aanvaardde dan wie het daarmee ernst was, maar dit niet meer zou doen in de tegenwoordige, waarin iedereen gedoopt is en christen heet. Hier ligt een bevel en gebod van de Heer en waar dat aanwezig is, 'daselbs ist auch sein geyst und hilff, alles auch durch sein hilff möglich und besserlich'.¹⁶⁶

De vierde groep zijn 'die siechen und schwachen schaf'. Het zijn zij die ook wel in de kerk gebleven zijn, daarbij niet in grove zonden vallen of in opvallende zonden leven, maar die zwak zijn in het geloof en de liefde, en geen opgewekt christelijk leven vertonen.¹⁶⁷ Omdat al onze zwakheid 'auss mengel des glaubens' voortkomt¹⁶⁸ en het geloof uit het Woord ontstaat en door Woord en sacrament gesterkt wordt, moeten zij worden aangespoord trouw te zijn in het kerkbezoek.¹⁶⁹

De vijfde soort zijn 'die gesunden, starcken schaf'.¹⁷⁰ Dat zijn diegenen die — al is ook niemand van hen vrij van gebreken en tekorten — in de vreze Gods leven, in de gemeente Gods blijven, ijverig deelnemen aan de godsdienst oefeningen en aan heel het christelijk leven. De taak van de zielzorg met het oog op hen is ervoor te waken dat zij blijven die zij zijn.¹⁷¹

Bucer stelt de kerkelijke tucht opnieuw aan de orde wanneer hij, na over de zielzorg aan de vijf categorieën schapen gehandeld te hebben, zijn aandacht richt op de 'falschen böcken', dat zijn diegenen die ondanks alle vermaan in een ongeregeld leven volharden, in zware zonden vallen en daarover geen boete doen.¹⁷² Zij moeten uit de gemeente worden uitgesloten. Deze uitsluiting is niet, zoals die van de schapen, een 'abhalten zur buss und demütigen', niet 'eyn zeit abhalten', maar algehele excommunicatie,¹⁷³ al moet men 'ymer

165 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 187, 8 ff. (in margine): 'Wie schweres unrecht, den tisch des Herren mitteilen denen, deren sünd bekant und buss unbekant ist'. Vgl. S. 186, 32 ff.

166 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 191, 35 ff.; 192, 22 f.

167 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 143, 17 ff.

168 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 208, 6 ff. (in margine): 'Aller mangel des lebens kommet auss mangel des glaubens'.

169 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 209, 15 ff.

170 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 214, 9; S. 143, 28: 'Die fetten und starcken schaf...'.
171 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 214, 9 ff.; 216, 40 ff.

172 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 220, 19 ff.

173 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 220, 29 ff.

hoffnung' hebben dat ook de bokken nog tot berouw komen. Daarom moet men ook hun nog 'artznei' geven,¹⁷⁴ voor hen blijven bidden en hen vermanen.¹⁷⁵

Veel aandacht besteedt Bucer ook aan het omgangsverbod; hij pleit voor een milde toepassing ervan. 'Der bann hindert nicht die burgerlich oder natürlich gemeynschaft'.¹⁷⁶

Het doel van de excommunicatie is behalve het behoud van de zondaar ook dat van de 'schöfflin Christi'. 'Eyn reüdig schaff verwustet bald eyn gantze herd'.¹⁷⁷

Tegen onbekeerlijke dwaalleraars dient de overheid op te treden.¹⁷⁸ Want afval van God moet veel strenger worden gestraft dan afval van de mensen; zij die van God zijn afgevallen, moeten veel ernstiger tot de Heer worden teruggedreven en -bewogen dan bv. een vrouw tot haar man van wie zij weg-gelopen is. Bucer sluit zich geheel aan bij Augustinus' beroep op het 'coge intrare'. (Luk. 14 : 23). Wel kan niemand tot het geloof worden gedwongen,¹⁷⁹ maar de goede God kan aan het straffend optreden van de overheid zijn genade en zegen verbinden zodat de mensen zich van hun boze lusten en begeerten afwenden tot de gezonde leer en zo weer komen tot andere woorden en werken.

De zielzorgers moeten aan hoge eisen voldoen. Zij moeten Christus en zijn kudde hartelijk liefhebben, 'ein recht vätterlich und mütterlich hertz' hebben¹⁸⁰ en onze Heer Jezus, 'dem ertzhirten und Bischoff unserer seelen, an seinen schöfflin' zó dienen, dat dezen 'durch iren dienst alles dasjenige bewisen und geleistet werde, das unser Herr in seinen Hirtenamt verheissen hat'.¹⁸¹

Von der waren Seelsorge verscheen te Straatsburg in 1538, vermoedelijk in april,¹⁸² een klein half jaar voordat Calvijn er zijn werk zou aanvangen als organisator en predikant van de franse vluchtelingengemeente.

Kort daarna kreeg Bucer de gelegenheid zijn denkbeelden pasklaar te maken

174 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 220, 24 ff.: 'Doch thut er inen dise artznei an besonderem ort, lasst sie nit under den andern gesunden schafen'. Modern gezegd: men moet onder hen *evangeliseren*.

175 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 220, 33 ff.

176 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 221 (in margine).

177 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 219, 23 ff.

178 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 148, 26 ff. — 150, 7. Anrich, *Bucer*, S. 133 ff.

179 Dat was ook Augustinus' bedoeling niet: 'Dann der h. Augustinus damit nit lehret, das jemand zum glauben solte gezwungen werden'. Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 149, 3 f.

Evenmin mag men iemand 'falsche bekantnis abtringen, oder zum tisch des Herren zu gehen zwingen'. Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 150 (in margine).

180 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 224, 17 f.

181 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 141, 4 ff.

182 Stupperich in: Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 84.

voor de kerkelijke praktijk, niet in Straatsburg maar in Hessen. Hij begaf zich daarheen in oktober 1538, uitgenodigd door landgraaf Philips die hoopte dat het Bucer zou lukken op vreedzame wijze een einde te maken aan de dopers-separatistische beweging die in zijn land snel om zich heengreep. Bucer voerde in Hessen diverse gesprekken met de dopers en slaagde er inderdaad in een aantal van hen voor de kerk terug te winnen. Tijdens zijn verblijf aldaar aanvaardde een te Ziegenhain gehouden synode een kerkorde die in hoofdzaak als werk van Bucer moet worden beschouwd.¹⁸³ Overal in de *Ziegenhainer Zuchtordnung* herkent men ideeën van de auteur van *Von der waren Seelsorge*.

Naast de dienaren des Woords moeten er in alle kerken presbyters, 'das ist Eltesten', aangesteld worden.¹⁸⁴ Het is het verkieselijkst dat zij gedeeltelijk 'auss des Raths oder gerichtsherrn' en gedeeltelijk 'von der gemeyn' gekozen worden.¹⁸⁵ Hun taak zal onder meer moeten bestaan in het tezamen met de dienaren des Woords behartigen van 'die gemeyne seel sorg und der hirten dienste'.¹⁸⁶ Zij vermanen de zondaar zèlf of laten dit doen door anderen, 'es weren seine freünde und verwandten' of personen die 'uss andern ursachen eyn ansehen bei im haben möchten'.¹⁸⁷

Bij verharding volgt excommunicatie.¹⁸⁸ Om misbruik te voorkomen mag deze niet worden uitgesproken zonder goedkeuring van de superintendent.¹⁸⁹ Aan de geëxcommuniceerde moet men 'alle burgerliche und sunst schuldige dienst und gemeinschaft auch hülf in noten, so lang in die oberkeyt dulden kan', bewijzen.¹⁹⁰ Men moet alles doen om hem tot inkeer te brengen en ook laten blijken, dat men, wanneer men hem onnodige gemeenschap onthoudt, niets anders bedoelt dan dät.¹⁹¹ De overheid moet hem niet aanstellen 'zu eynigem erlichen ampt oder thun'.¹⁹²

Ondergane overheidsstraf ontslaat de geëxcommuniceerde niet van de plicht aan de kerk genoegdoening te geven en haar de oprechtheid van zijn

183 Jahr in: Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 249 ff. (inleiding op de *Ziegenhainer Zuchtordnung* en *Kasseler Kirchenordnung*). De *Ziegenhainer Zuchtordnung* in: *Kirchenordnungen* (Richter), I, S. 290—295; thans ook in: Bucer, *Deutsche Schriften*, VII, S. 260—278.

Littell, *New Light on Butzer*, geeft p. 147 ff. het verslag (in engelse vertaling) van de gesprekken die Bucer van 30 okt. tot 3 nov. 1538 te Marburg met de dopers voerde. Bucers zending was succesvol. 'In the only case of the sixteenth century, over 200 Anabaptists rejoined the established Church of Hesse' (p. 147). Vgl. Bornkamm, *Bucer*, S. 96.

184 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 262, 20.

185 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 263, 3.

186 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 263, 17.

187 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 265, 22 ff.

188 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 266, 5 ff.: 'Wo dann yemandts so verstockt sein würde, das er dis alles verachten und in seinem gotlosen thun ye verharren wolte, den muss man Got und der Oberkeit faren lassen'. — 'Got faren lassen' of 'befülhe götlichem gericht' (waarvan sprake is in de straatsburgse kerkorde van 1534 — zie Wendel, *l.c.*, p. 104, 119 —) is een oudchristelijke 'Bannformel' die de uitsluiting van het sacrament en daarmee uit de christelijke gemeente aanduidt. Bellardi, *a.a.O.*, S. 18.

189 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 270, 1 ff.

190 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 266, 7 ff. Vgl. S. 268, 4 ff.

191 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 266, 9 ff.

192 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 270, 32 ff.

berouw te bewijzen.¹⁹³ Het tweërlei doel van de tucht wordt op dezelfde wijze aangegeven als in *Von der waren Seelsorge*.¹⁹⁴

Een nieuw element in deze kerkorde is de confirmatie,¹⁹⁵ door Bucer ongewijfeld geïntroduceerd om het verwijt op te vangen van de dopers, dat door de kinderdoop mensen de kerk zouden binnenkomen die er niet in horen.¹⁹⁶ de confirmatie moet er toe bijdragen dat de kerk een gemeenschap wordt van bewuste belijders. De geconfirmeerde wordt met oplegging der handen 'zu Christlicher gemeynschafft' bevestigd, hem wordt gezegd dat hij naar het avondmaal moet gaan met 'angehenckter vermanung' dat hij zich moet onderwerpen aan de christelijke tucht van allen, maar vooral van de 'Seelsorger'.¹⁹⁷

De totstandkoming van de *Ziegenbainer Zuchtordnung* betekende voor Bucer een hoogtepunt.¹⁹⁸ In zijn eigen stad Straatsburg kon hij veel minder bereiken.¹⁹⁹ In de kerkorde van 1534,²⁰⁰ opgesteld naar een ontwerp van hemzelf, was

193 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 271, 4 ff.

194 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 269, 26 ff.: 'damit nit solcher sauerteyg den gantzen teyg des Christlichen volcks verseure und verderbe und auch darzu, das solche, wo müglich, bei inen selbst durch solchs ausschliessen und meiden zuschanden und also dester eh zur erkantnus irer sunden und zur besserung beweget und angefüret werden'.

195 Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 264, 9 ff.

196 Dat dit op deze wijze kon gebeuren, had Bucer al erkend in zijn commentaar op Johannes. Vgl. Lang, *a.a.O.*, S. 182 f.; Wendel, *l.c.*, p. 155.

197 Bucer is 'der Schöpfer der evangelischen Konfirmation', aldus Anrich, *Strassburger Reformation*, S. 56. De eerste 'Ansätze' vindt men reeds in *Quid de baptisate infantium sentiendum* (1533) en de straatburgse catechismus (1534). Vgl. *Quellen zur Gesch. des kirchlichen Unterrichts* (Reu), I, S. 42, 53; Anrich, *Ein Bedacht*, S. 63 f.; Van 't Veer, *Catechese bij Calvijn*, blz. 293 vv. Zie voor de confirmatie bij Bucer verder nog Van de Poll, *l.c.*, p. 99 ff.; Lekkerkerker, *Kanttekeningen*, IV, blz. 14 vv.; Nagel, *Konfirmation*, S. 12 ff.

Over de vraag in hoever de confirmatie bij Bucer een sacramenteel karakter draagt, heerst nog steeds onzekerheid. Zie o.a. Anrich, *Bucer*, S. 127; Van 't Veer, *a.w.*, blz. 298 vv.; Nagel, *a.a.O.*, S. 13 f. Nagel oordeelt met grote behoedzaamheid dat het wel 'unbestreitbar' moet worden geacht dat Bucers opvatting 'zu einer sakramentalen Deutung hin tendierte'; dat de hessische formule later, losgemaakt van het 'Fürbittgebet', de weg baande voor een 'von Bucer sicher nicht gewollten sakramentalen Konfirmationsverständnis', maar ook dat de vraag naar de sacramentele opvatting van de confirmatie bij Bucer 'vielleicht nie mit letzter Sicherheit zu entscheiden' zal zijn.

Dat Bucer met de invoering van de confirmatie een zeker antwoord gaf op een dopers bezwaar tegen de kerk, wettigt nog niet de typering van Boon, *a.w.*, blz. 183: 'de confirmatie als een persoonlijk afleggen van de geloofsbelijdenis in anabaptistische zin'.

198 Terecht noemt Anrich, *Calvinische Kirchenverfassung*, S. 23, de hessische kerkorde 'das klarste Denkmal Bucerscher Kirchenorganisation'. Luther betuigde er zijn instemming mee (in een brief van 2 april 1543 aan Lauterbach, de superintendent van Pirna: 'placet exemplum Hassiacae excommunicationis'. *WA, BR*, 10, S. 284.) evenals Melancthon. Vgl. Anrich, *a.a.O.*, S. 24; Wendel, *l.c.*, p. 240; Bornkamm, *Bindung und Freiheit*, S. 194.

199 Anrich, *a.a.O.*, das.; Bornkamm, *Ringens der Motive*, S. 210.

200 De tekst in: *Kirchenordnungen* (Richter), I, S. 231—239.

een regeling opgenomen waarin de tucht over de kerkleden toevertrouwd was aan de predikanten en de 'Kirchspielpfleger'.²⁰¹ Deze kerkorde was al door de synode²⁰² aanvaard toen de stadsraad elke toespeling daarin op de excommunicatie schrapte²⁰³ en van wat er daarna nog aan tuchtoefening overbleef, de predikanten geheel uitsloot. Alleen wanneer 'hierin schweres zufiele', zouden de 'Kirchspielpfleger' hen kunnen raadplegen.²⁰⁴

In de kerkorde werd ook een bepaalde traditie gecodificeerd.²⁰⁵ De predikanten van Straatsburg waren al jaren gewoon²⁰⁶ elke week samen te komen in een bijeenkomst die zij de 'Convocat' noemden.²⁰⁷ Thans werd kerkordelijk voorgeschreven dat de 'Convocatzen'²⁰⁸ donderdags om de veertien dagen zouden moeten worden gehouden en dat ze moesten worden bijgewoond door alle 'pfarrer' en 'helffer' in de stad en in de dorpen Ruprechtsau²⁰⁹ en Schilcken en bovendien bij toerbeurt door drie van de eenentwintig 'Kirchspielpfleger'. Om ook onder hen de nodige continuïteit te verzekeren werd bepaald dat van de drie 'Kirchspielpfleger' er elke vergadering maar één zou worden vervangen. Zo nodig zouden extra vergaderingen worden gehouden.

De taak van de 'Convocat' werd ruim omschreven: met elkaar te beraadslagen en het eens te worden over alles wat de 'notdurfft der kirchen' zou vereisen. Deed zich iets voor dat de 'Kirchspielpfleger' 'zu schwer' voorkwam of waarin zij het met de predikanten niet eens konden worden, dan dienden zij dit voor te leggen aan een plenaire vergadering van de 'Kirchspielpfleger' of aan de Raad. In zulke gevallen moesten de predikanten 'still stohn, und nit für faren', maar de beslissing afwachten, hetzij van de 'Kirchspielpfleger' hetzij van de Raad.

Het is duidelijk dat deze codificatie van de 'Convocat' tegelijk een ingrijpende wijziging van haar karakter betekende: was ze vroeger een vergadering geweest waarin alleen de predikanten met elkaar beraadslaagden, nu maakten ook de 'Kirchspielpfleger' deel van haar uit. Wel vormden dezen in de 'Convocat' een minderheid, maar als het erop aan kwam, konden zij hun wil tegenover die van de predikanten doorzetten.

201 De naam 'Kirchspielpfleger', voor het eerst voorkomend in de door Bucer geredigeerde kerkorde van Ulm (juni 1531), is gevormd naar analogie van 'Klosterpfleger', 'Almosenpfleger'. Vgl. Wendel, *l.c.*, p. 45; Anrich, *a.a.O.*, S. 20. De 'Kirchspielpfleger' werden ook 'Kirchenpfleger' genoemd.

202 Deze synode was in 1533 op aandrang van de predikanten door de Raad samengeroepen. Ze begon 3 juni als synode der stadskerken, droeg sedert 10 juni het karakter van een generale synode; nadat ze 14 juni voorlopig gesloten was, vonden eind oktober nog enige zittingen plaats. Een overzicht bij Wendel, *l.c.*, p. 53—125.

203 Wendel, *l.c.*, p. 118 s.

204 *Kirchenordnungen* (Richter), S. 238; Wendel, *l.c.*, p. 185 s.

205 *Kirchenordnungen* (Richter), I, S. 234 f. Vgl. Köhler, *a.a.O.*, II, S. 421 f.

206 Haast vanaf het begin van de reformatie in de stad. Wendel, *l.c.*, p. 46.

207 Zij gebruikten deze vergadering om 'sich mit einander zu besprechen, wie die lere Christi zu füren, was die kirch yeder zeit zu ermanen seie, und alles so ir ampt erfordert, besserlich aussgerichtet werden möge'. *Kirchenordnungen* (Richter), I, S. 234 (onder 'Convocat').

208 Na korte tijd werd de 'Convocat' 'Kirchenkonvent' genoemd. Anrich, *a.a.O.*, das.

209 Ruprechtsau ligt ten noordoosten van Straatsburg, thans is het er een 'Vorort' van. Bucer, *Deutsche Schriften*, II, S. 142, Anm. 288.

Aanvankelijk hebben Bucer en zijn collega's nog de hoop gekoesterd, dat de 'Kirchenpfleger' zich trouw van hun taak zouden kwijten en dan als kerkelijke ambtsdragers.²¹⁰ Die hoop werd al spoedig de bodem ingeslagen. De trouw van de 'Kirchenpfleger' liet zeer veel te wensen over en bovendien wensten zij zich niet tot dienaars der kerk te laten omvormen. De klachten die de predikanten in verband hiermee bij de Raad indienden, leverden geen blijvende verbetering op.²¹¹

Omstreeks 1546 begint de derde fase van Bucers ontwikkeling.²¹² In dat jaar verklaarde hij voor de verwezenlijking van de kerkelijke tucht van de kerkorde van 1534 niets meer te verwachten. In een memorandum aan de Raad²¹³ bepleitte hij de vorming binnen de parochiekerken van 'Gemeinschaften'. Deze gemeenschappen zouden moeten worden gevormd door het vrijwillig toetreden van vrome en godvruchtige kerkleden, die ook zelf 'eltesten' zouden kiezen. Deze oudsten zouden dan samen met de predikanten en de 'Kirchspielpfleger' de tucht uitoefenen, maar alleen waar dit mogelijk was: in de gemeenschappen.²¹⁴

Hier laten zich weer krachtig ideeën gelden uit Bucers eerste periode — nooit trouwens door hem verloochend —: die van de kerk als een geloofs-gemeenschap²¹⁵ en van de tuchtoefening in kleine kringen van ernstige christenen.²¹⁶ Als vanzelf wordt men hier ook herinnerd aan Luthers suggestie tot vorming van 'Sondergemeinden'. Was daarvan in Wittenberg niets gerealiseerd, in Straatsburg kreeg men er nu werkelijk iets van te zien: in verschillende parochies werden 'Gemeinschaften' gevormd.²¹⁷

Het was echter een experiment van korte duur; het Augsburgse interim

210 Bucer had zich het ambt van de 'Kirchenpfleger' voorgesteld als een vernieuwing van het oudchristelijke presbyterambt. Anrich, *a.a.O.*, S. 21 f.; ders., *Ein Bedacht*, S. 63. Door hun benoeming door de Raad voelden dezen zich echter minstens evenveel dienaars van de overheid als dienaars der kerk. Capito heeft het tekort aan kerkelijk gekwalificeerd-zijn van de 'Kirchenpfleger' eerder ingezien dan Bucer. Wendel, *l.c.*, p. 186 s. Vgl. Boon, *a.w.*, blz. 179.

211 Wendel, *l.c.*, p. 159, 226 s.; Bellardi, *a.a.O.*, S. 20 f.; Anrich, *a.a.O.*, S. 62 ff.

212 Als deze derde fase begint, is Calvijn reeds verscheiden jaren in Genève werkzaam. Toch wordt ook deze fase hier nog, zeer beknopt, geschetst, om de tekening van Bucers ideeën enigszins af te ronden.

213 *Von der Kirchen mengel und fähl und wie dieselben zu verbessern*. Een uitvoerig excerpt en een analyse bij Anrich, *a.a.O.*, S. 46 ff. Vgl. Bellardi, *a.a.O.*, S. 22 ff.; Bornkamm, *Bucer*, S. 96 f.

214 Anrich, *a.a.O.*, S. 53 ff.; Bellardi, *a.a.O.*, S. 24 f. Hoewel de 'Bedacht' verklaarde: 'Denn wir wollen, das die Kirchenpfleger aller mass und gestalt ihr ampt und befelch behalten...', is het duidelijk de bedoeling hen achter de nieuwe ouderlingen te doen terugtrekken. Bellardi, *a.a.O.*, S. 25, zegt, dat zij hier in de grond der zaak nog slechts 'eine Statistenrolle' vervullen. Vgl. nog Anrich, *a.a.O.*, S. 54, 66.

215 Vgl. Boon, *a.w.*, blz. 164; dez., *Eerste drie geschriften van Bucer*, blz. 216.

216 Vgl. Bornkamm, *a.a.O.*, S. 96.

217 Moeller, *a.a.O.*, S. 44: 'Und schliesslich kommt bei ihm [Bucer] angesichts der

(1548) luidde weldra het einde ervan in.²¹⁸ Oók het einde van Bucers loopbaan in Straatsburg. 1 maart 1549 besloot de stadsraad hem en zijn collega Fagius, 'ihnen selbst zum Guten, mit freundlichen und guten Worten zu beurlauben'. In april vertrokken beiden naar Engeland.²¹⁹

Dat Bucer de kerkelijke tucht van buitengewoon belang heeft geacht, is uit het voorgaande wel duidelijk gebleken.²²⁰ Toch is het niet juist te beweren, wat door sommigen²²¹ gedaan is, dat voor Bucer de kerkelijke tucht derde 'nota ecclesiae' is geweest.

Ter weerlegging daarvan moge slechts op het volgende worden gewezen: in Hessen verdedigde Bucer krachtig tegenover de dopers dat een kerk die naar het Woord van God luistert, een *christelijke* kerk is, ook al blijft men er ten aanzien van de tucht in gebreke. En tegenover de mening van de doper Jörg Schnabel dat er in Hessen voorheen geen christelijke kerk geweest was omdat er niemand was geëxcommuniceerd, stelde hij, dat hij wel geloofde dat er op aarde nooit een *zuivere* kerk geweest was, anders hoefden wij niet te bidden: vergeef ons onze schulden. Bovendien: waarom zou Schnabel een kerk die door Christus ondanks haar tekortkomingen wél erkend werd, niet als zodanig erkennen?²²²

§ 6. BERN

Wij zagen dat de pogingen van Oecolampadius en Myconius in Bazel en van Bucer in Straatsburg om er tucht ingevoerd te krijgen van min of

Lässigkeit des Strassburger Rats sogar Luthers alter Gedanke der Separation der ersten Christen zu einer gewissen Verwirklichung'. Vgl. Anrich, *a.a.O.*, S. 66; Bellardi, *a.a.O.*, S. 108 f.

218 Bellardi, *a.a.O.*, S. 38 ff.; 69 ff.; Anrich, *a.a.O.*, S. 69 f.

219 Anrich, *Bucer*, S. 111, 113.

220 Hier volgen nog enkele uitspraken van Bucer waaruit dit blijkt. 'Wo keine Zucht und Bann, da ist auch keine Gemein' (Anrich, *Ein Bedacht*, S. 62). 'Wir bedürfen unbedingt einer gewissen Kirchenzucht'. 'Nichts ist beklagenswerter als das Verlassen der Kirchenzucht: Wohin werden wir ohne sie treiben?' (uitspraken uit brieven uit 1531 en 1532, vermeld door Stupperich in: Bucer, *a.a.O.*, VII, S. 80).

221 Zo door Wendel, *l.c.*, p. 228 (wiens verwijzing naar Courvoisier, *l.c.*, p. 65 ss., 125 ss., m.i. niet correct is); Anrich, *Bucer*, S. 126; Torrance, *Kingdom and Church*, p. 87; Koch, *Studium Pietatis*, S. 61; Stupperich, *s.v. Bucer*, Martin, *RGG*, I, Sp. 1457.

Wendel verwijst naar een plaats in Bucer, *De regno Christi*, thans te vinden in Bucer *Opera latina*, XV, p. 43: de kerken hebben herders nodig die met alle ijver 'conserverent et provhant cunctis sacri ministerii partibus et functionibus, sincera scilicet doctrinae et sacramentorum Christi dispensatione atque fideli disciplinae eius administratione'. Maar deze plaats handelt niet over de 'notae ecclesiae' maar over de verschillende delen van het dienstwerk van de pastor. Als men dááruit zou mogen concluderen tot de tucht als derde 'nota' bij Bucer, zou men dit ten aanzien van Calvijn mogen doen uit diens omschrijving van het werk van de 'minister': 'ut Christi doctrina populum ad verum pietatem instituant, sacra mysteria administrent, rectam disciplinam conserverent atque exercent'. IV, 3, 6 (V, p. 48, 26 sqq.). Het zou echter even onjuist zijn. Vgl. blz. 127.

222 Littell, *l.c.*, p. 151; vgl. 152 f.

meer autonoom-kerkelijke signatuur, op niets waren uitgelopen. In Bazel, in Straatsburg en verder overal in Duits sprekend evangelisch Zwitserland vond 'le modèle zurichois'²²³ navolging, een model dat getypeerd kan worden als 'Staatskirchentum'²²⁴ of 'Magistratskirche'.²²⁵ Het heeft geen zin de uitwerking van dat model allerwegen te schetsen. Eén uitzondering is gerechtvaardigd: *Bern*, dat al vroeg het centrum van de reformatie in westelijk Zwitserland was geworden,²²⁶ in de jaren dertig heel dit gebied — daarbij ook Genève — binnen zijn invloedssfeer trachtte te brengen en ernaar streefde de zaken der kerk, met inbegrip van de verhouding van de kerk tot de overheid, overal op dezelfde wijze geregeld te krijgen als te zijnen.

Reeds vanaf ongeveer 1460 had de stadsraad van Bern zich ijverig toegelegd op verbetering van de onder invloed van allerlei factoren verwilderde zeden.²²⁷ Het was vooral een religieus motief dat hem daarbij dreef: de verantwoordelijkheid voor het zieleheil van de onderdanen. De Raad ging bij de volksopleiding een belangrijker rol spelen dan de kerk, die veelszins het beeld van lakshheid vertoonde.²²⁸ Toen al was in Bern de 'Vormarsch der städtischen Kirchenhoheit' begonnen.²²⁹

Al treffen wij reeds in 1518 in Bern uitingen aan van reformatoische gezindheid,²³⁰ lang bleef de situatie er gekenmerkt door onzekerheid. 'In Bern is men luther noch trüb', zo werd gezegd.²³¹ Dat werd anders in 1528. Na een disputatie, gehouden van 6 tot 26 januari, vaardigde de Raad begin februari een *Reformationsmandat* uit²³² dat de overgang van de stad naar de reformatie bezegelde en de oprichting betekende van een eigen staatskerk.²³³

Bezielde door het ideaal nu ook heel het leven te reformeren, tegelijk echter beseffend deze immense taak niet alleen aan te kunnen, schakelde de

223 Léonard, *Histoire du Protestantisme*, I, p. 140.

224 Al kan tegen deze typering juist voor de situatie te Zürich onder leiding van de 'profeet' Zwingli bezwaar worden gemaakt! Vgl. Courvoisier, s.v. *Reformation*. III. Schweiz, *EKL*, III, Sp. 502: 'Während in Zürich Zwingli herrschte, dominierte in Bern der Rat'. Met de dood van Zwingli viel echter het profetische, pneumatische element in Zürich weg. 'Damit war das obrigkeitliche Kirchenregiment da. Die Bahn war frei für das Staatskirchentum'. Aldus A. Farner, *a.a.O.*, S. 134. Vgl. Moeller, *a.a.O.*, S. 43: „Dieses Idealbild des pneumatisch geleiteten kirchlich-bürgerlichen Gemeinwesens, dieser 'Theokratie' konnte, wenn es in Zürich überhaupt je Wirklichkeit geworden war, doch den Untergang und Tod seines Urhebers nicht überleben".

225 Geiger, *a.a.O.*, S. 11.

226 Courvoisier, *a.a.O.*, *EKL*, III, Sp. 502 f.; Léonard, *l.c.*, I, p. 167.

227 Guggisberg, *Bernische Kirchengeschichte*, S. 46 ff., waar ook verschillende van de bedoelde factoren genoemd worden (vgl. ook S. 176). Vgl. Bloesch, *Gesch. der schweizer-ref. Kirchen*, I, S. 113 ff.

228 Guggisberg, *a.a.O.*, S. 46. Bloesch, s.v. *Chorgerichte*, *RE*, III, S. 817, 42 f. spreekt van de 'von der Kirche vernachlässigte Kirchengucht'.

229 Guggisberg, *a.a.O.*, S. 47.

230 Guggisberg, *a.a.O.*, S. 56.

231 Bakhuizen van den Brink-Dankbaar, *Handboek der kerkgeschiedenis*, III, blz. 76.

232 Vgl. voor de disputatie Guggisberg, *a.a.O.*, S. 101—115, en voor het 'Reformatio-nsmandat' ders., *a.a.O.*, S. 115—120.

233 'Das Reformationsmandat bedeutet die Lösung Berns von der katholischen Kirche und die Errichtung einer eigenen Staatskirche, die aus der Obödienz der Bischöfe in die der weltlichen Obrigkeit übergeführt wird'. Guggisberg, *a.a.O.*, S. 119.

Raad de kerk hierbij in.²³⁴ In mei 1528 riep hij het 'Chorgericht'²³⁵ in het leven, dat beschouwd kan worden als de opvolger van de voormalige bisschoppelijke rechtbank. Tot de competentie van het 'Chorgericht' behoorde de behandeling van veel en velerlei zaken²³⁶: allerlei vragen betreffende huwelijken en het huwelijksrecht,²³⁷ de regeling van de feestdagen, de examinatie van de predikanten en — een heel ruim terrein! — het oordelen over alle zonden tegen Gods geboden die niet krachtens de wetten van de overheid konden worden gestraft.²³⁸ De straffende bevoegdheden van het 'Chorgericht' waren evenmin gering: behalve vermaningen konden er ook onderscheiden sancties worden toegepast.²³⁹

Het laat zich verdedigen dat het 'Chorgericht' een gemengd karakter had: ten dele 'magistraal' en ten dele kerkelijk; als bewijs voor de kerkelijke inslag zou men kunnen aanvoeren dat er ook predikanten in het 'Chorgericht' zitting hadden en dat een deel van de straffen van kerkelijke aard of althans van kerkelijke origine was.²⁴⁰ Maar waarschijnlijk heeft K. Guggisberg méér gelijk, als hij opmerkt: 'Das Berner Chorgericht ist staatliche Behörde, nicht kirchliche Institution'.²⁴¹ Want in de eerste plaats: tegenover de twee predikanten die er deel van uitmaakten, stonden vier, later zelfs zes leden, afkomstig uit de stedelijke raden. Vervolgens: zelfstandige wetgevende bevoegdheid bezat het 'Chorgericht' niet; het moest oordelen overeenkomstig verordeningen en richtlijnen die door de overheid waren vastgesteld.²⁴² En tenslotte: welke straffen het 'Chorgericht' ook mocht opleggen, niet de specifiek kerkelijke straf van de excommunicatie.²⁴³

In de loop van 1529 werden ook de gemeenten op het land van 'Chorgerichte' voorzien. Hier werden ze gevormd door de predikant en twee door de landvoogd aangewezen achtenswaardige gemeenteleden. Het 'Chorgericht' in de stad kreeg er nu een functie bij, die van hogere instantie.²⁴⁴

234 Guggisberg, *a.a.O.*, S. 176 f.

235 De naam is volgens Guggisberg, *a.a.O.*, S. 177, ontleend aan het vertrek in het 'Chorherrenstift' waar de zittingen werden gehouden (elke maandag, woensdag en vrijdag).

236 In de loop der jaren niet steeds hetzelfde. Vgl. Bloesch, *a.a.O.*, *RE*, III, S. 818, 18 ff.

237 Vandaar dat het 'Chorgericht' ook wel 'Ehegericht' genoemd werd. Guggisberg, *a.a.O.*, S. 178.

238 Bloesch, *a.a.O.*, *RE*, III, S. 818, 12 ff. Vgl. Guggisberg, *a.a.O.*, *das*.

239 Bloesch, *a.a.O.*, *RE*, III, S. 818, 32 ff.: de straffen bestonden 'in der Verstossung von Ehren und Ämtern, Gefangenschaft und Landverweisung, nur selten in Geldstrafen, die erst später überhand nahmen'.

240 Als 'ein Rest kirchlicher Strafe' noemt Guggisberg 'zum Beispiel der Herdfall', d.i. het zich ter aarde werpen en de grond kussen. *A.a.O.*, S. 178, 180.

241 *A.a.O.*, S. 178. Eerder (S. 177) had Guggisberg waarschijnlijk meer lettend op de *gemengde samenstelling* gesproken van 'eine neue Behörde gemischt geistlich-weltlicher Art'.

242 Bloesch, *a.a.O.*, *RE*, III, S. 818, 21 ff. Volgens Guggisberg, *a.a.O.*, S. 177 f. was het 'Chorgericht'... anfänglich auch gesetzgebendes Kollegium, wobei freilich seine Entwürfe vom Rat genehmigt werden mussten'.

243 Guggisberg, *a.a.O.*, S. 178: 'Es fehlt ihr die Banngewalt'. S. 179: 'Das wäre ein Einbruch in ihre Autorität [die van de overheid] gewesen und hätte an das katholische geistliche Gericht erinnert'.

244 Guggisberg, *a.a.O.*, S. 179. Het 'Chorgericht' op het land werd naderhand meestal 'die Ehrbarkeit' genoemd.

De overmatige ijver die sommige 'Chorgerichte' aan de dag legden, alsmede het feit dat enkele predikanten concrete gevallen in hun preek openbaar maakten, leidden ertoe dat in 1531 tot de Raad het verzoek werd gericht de predikanten uit de 'Chorgerichte' te verwijderen.²⁴⁵ Wel voldeed de Raad niet aan dit verzoek maar op de synode die in de aanvang van het volgende jaar werd gehouden²⁴⁶ — o.a. naar aanleiding van de gebleken noodzaak de verhouding van predikanten en overheid op afdoende wijze te regelen — spraken de predikanten zelf uit²⁴⁷ dat zij zich voortaan méér zouden toelaggen op 'die jnnwendig erbuwung' dan op de uitwendige. Zij voegden daaraan toe dat zij tevreden zouden zijn met het 'Chorgericht', mits dit zich ijverig op zijn taak toelagde, en dat zij 'nit bald yemant wyter zu bannen [wilden] fürnemen'.²⁴⁸

Voortaan werd er in Bern zelden of nooit meer geëxcommuniceerd. Toen de Raad van Genève in 1553 ook die van Bern raadpleegde²⁴⁹ over het vraagstuk van de excommunicatie kon de laatste naar waarheid antwoorden 'que navons aucunnement en usance telle excommunication'.²⁵⁰

§ 7. FAREL

In 1525 verscheen in Bazel een klein boekje, getiteld: *Summaire et briefve declaration daulcuns lieux fort necessaires a ung chascun chrestien, pour mettre sa confiance en dieu, et ayder son prochain*.²⁵¹ De schrijver, wiens naam overigens op het titelblad niet werd vermeld,²⁵² was Guillaume Farel. Hij had

²⁴⁵ Guggisberg, *a.a.O.*, S. 183.

²⁴⁶ Van 9 tot 14 jan. 1532. Over deze synode waarop de straatsburgse hervormer Capito de voornaamste rol speelde: Guggisberg, *a.a.O.*, S. 147—154.

²⁴⁷ In de *Berner Synodus*, in de opstelling waarvan Capito het grootste aandeel heeft gehad. Guggisberg, *a.a.O.*, S. 148.

²⁴⁸ *Berner Synodus*, in: *Bekentnisschriften* (Müller), S. 47, 28 ff. Op de geciteerde woorden volgt nog: 'Darneben wir brüderlich straff gar flyssig üben söllen gegen yederman. So ist ouch die natur also, das die böswilligen sich selbs durch jr feyg und schandtlich leben von uns thun, dann sy nye recht by uns gsyn syn'.

²⁴⁹ Behalve raden van andere steden. Vgl. blz. 205.

²⁵⁰ *De Raad van Bern aan die van Genève*, 8 dec. 1553, *OC*, XIV, c. 691. De uitgevers van de *OC* tekenen hierbij aan (n. 1) dat 'telle excommunication' wilde zeggen: een excommunicatie 'dans le sens et selon la pratique de Calvin et de ses collègues'. Want volgens hen behoorde tot de vonnissen die het 'Chorgericht' kon uitspreken, behalve boete en gevangenisstraf, ook wel de excommunicatie, maar 'par ces peines on n'était pas exclu de l'église'.

²⁵¹ Van deze eerste editie werd in 1928 een exemplaar teruggevonden in de bibliotheek van het Brits Museum. In 1935 verzorgde A. Piaget daarvan een facsimile-heruitgave. Uit deze heruitgave, die niet gepagineerd is, wordt hieronder geciteerd.

De editie van 1534 was al eerder opnieuw uitgegeven door J.-G. Baum: *Le Sommaire de Guillaume Farel*. Réimprimé d'après l'édition de l'an 1534 & précédé d'une introduction par J.-G. Baum, Genève 1867. Er zijn ook edities bekend uit de jaren 1529, 1538, 1542 en 1552. Vgl. Piaget in zijn inleiding op Farel, *Sommaire* (1525), p. 6.

²⁵² Het titelblad vermeldt wél: 'Imprime a Turin'. De tweede editie (1529) heette in Venetië gedrukt te zijn. In beide gevallen hebben wij met 'indications fictives' te doen. In werkelijkheid was Bazel de plaats van uitgave. Vgl. Schnetzler, *l.c.*, p. 59; Meyhoffer-Pétremand, *Farel à Montbéliard*, p. 144.

het boekje tijdens zijn verblijf in Bazel geschreven op aandrang van Oecolampadius.²⁵³ Het geschrift was de eerste uiteenzetting van het reformatorisch geloof in de franse taal en bestemd voor het grote publiek.²⁵⁴ Het telde acht- enveertig hoofdstukjes; het drieëndertigste handelt over de excommunicatie.²⁵⁵

De excommunicatie wordt genoemd 'reiection de la table de nostre seigneur'. Alvorens het daartoe komt, moet de weg van Matth. 18 : 15-17 zijn bewandeld. Wanneer wij vernemen dat een broeder gezondigd heeft, moeten wij hem eerst 'secretement' vermanen. Vervolgens, 'pour mieulx le tirer a dieu', moeten wij twee of drie 'bons personnages' meenemen, die hem 'benignement' berispen. Wil hij zich ook dan nog niet verbeteren, dan moeten 'tous cieulx de la paroisse' hem — 'pour lhonneur de dieu' — smeken (prier et admonester) zich te bekeren en zijn zonde te laten varen. Als dit alles niets helpt, dan moet men niet langer met hem omgaan, tenzij als met een ongelovige. Dwz.: men mag niet samen met hem naar het avondmaal gaan,²⁵⁶ ook niet zó met hem omgaan dat daaruit zou blijken dat men zijn levenswandel of geloof goedkeurt, maar overigens mag men met hem eten en drinken om hem weer te winnen en terug te brengen.²⁵⁷ 'Ainsi fault converser avec lexcommunie et toute charite'.

Eerder in hetzelfde hoofdstukje had Farel al opgemerkt dat de excommunicatie niet ingesteld is om de geëxcommuniceerde haat te betonen, maar veeleer 'quon ayme et corrige comme frere: desirant son salut'. 'Cest une correction amyable et pleine de charite, pour tirer les paovres pecheurs de leurs pechez'.

Kenmerkend voor heel de uiteenzetting is de mildheid van toon. Farel noemt eigenlijk ook maar één doel van de tucht: het behoud van de zondaar.

Wat betreft Farel's ideeën in later tijd is terecht opgemerkt dat hij vanaf 1538 'les doctrines calvinistes' beleed 'comme les siennes propres'.²⁵⁸ Toen hij in 1538 uit Genève werd verbannen, werd hij predikant te Neuchâtel waar hij vroeger al had geëvangeliiseerd.²⁵⁹ Dat hij daar zou hebben meegewerkt aan de totstandkoming van een kerkorde naar Berns model, zoals Köhler beweert,²⁶⁰ is hoogst onwaarschijnlijk.²⁶¹ Toen in het najaar van 1541 in Genève

253 Piaget in meergemelde inleiding, p. 9 s.

254 Piaget, *l.c.*, p. 7 s.; Meyhoffer-Pétremand, *l.c.*, p. 143.

255 In de uitgave van 1534 handelt hoofdstuk 32 over de excommunicatie. Farel, *Sommaire* (1534), p. 78—81.

256 'on ne doit converser avec luy, sinon comme avec ung infidele: avec lequel tu ne voudrois point venir a la table de nostre seigneur: ...'

257 'mais en toute aultre sorte beuvant et mangeant avec luy, pour le gagner et retirer'.

258 De uitspraak komt voor in het op naam van 'Comité Farel' staande gedeelte in Farel, getiteld *La personne de Farel*, p. 27.

259 In 1530—1531. Vgl. Pétremand, *Farel en terre neuchâteloise*, p. 222, 233.

260 Köhler, *a.a.O.*, II, S. 536, die overigens ook spreekt over druk uit Bern waaronder deze kerkorde tot stand gekomen zou zijn.

261 Met Pétremand, *Les débuts du ministère* (A), p. 424, geef ik de voorkeur aan de opvatting dat deze inderdaad van 1538 daterende kerkorde 'probablement avant le retour de Farel' is uitgevaardigd. Vgl. ook p. 458.

gewerkt werd aan de samenstelling van de *Ordonnances ecclésiastiques* — met Calvin als stimulator en voornaamste redactor — ging reeds het concept, aangepast aan de omstandigheden van Neuchâtel, naar Farel.²⁶² Het mocht deze echter niet lukken die 'ordonnances' in Neuchâtel ingevoerd te krijgen. In 1542 kreeg men er een kerkorde 'd'esprit fort différent'.²⁶³ Het was de 'esprit' van Bern.

§ 8. DE DOPERS

Het eigenaardige van het standpunt van de dopers²⁶⁴ ten aanzien van de tucht en de excommunicatie heeft minder gelegen in hun denkbeelden daarover als zodanig — deze vertoonden op allerlei punten grote overeenstemming met die van verschillende hervormers —, dan wel in het rigorisme waarmee zij die denkbeelden in praktijk wilden brengen. Een zo rigoureuze verwerkelijking daarvan als zij om Gods wil meenden te moeten voorstaan, was in de bestaande volkskerken niet mogelijk.²⁶⁵ Daar probeerden de *hervormers* de tucht ingevoerd te krijgen, maar de toestanden die zij er aantroffen, dwongen hen veel water in de wijn te doen, soms zelfs hun pogingen geheel op te geven. De dopers trokken daaruit een ver strekkende conclusie: de empirische kerk is geen kerk meer. Men moest er zich van afscheiden, eruit gaan als ééns Israëel uit Egypte en Babylon.²⁶⁶ De volkskerk was voor de dopers het product van een lange historie

262 Waarschijnlijk werd het hem door Viret bezorgd. Pétremand, *l.c.*, p. 460.

263 Pétremand, *l.c.*, p. 461.

264 Ik beperk me tot een schets van de gevoelens binnen het 'eigentlike Täuferium', al doet zich hierbij de moeilijkheid voor dat het vraagstuk wie tot de 'eigenlijke' dopers moeten worden gerekend, gelijk Fast, *Bullinger und die Täufer*, S. 122, terecht opmerkt, 'auch heute noch so aktuell . . . wie kaum ein anderes in der Täuferforschung' is. Reeds Bullinger onderscheidde tussen 'General- oder gemeinen Täufern' en 'Spezial- oder besonderen Täufern'. In hoofdzaak sluit ik mij aan bij de opvatting van Yoder, *Täuferium und Reformation*, I, S. 176, die tot de 'eigenlijke' dopers wil rekenen 'die Täufer, die die Glaubenstaufer zuerst eingeführt haben, die geordnete Gemeinden bildeten, die trotz der Verfolgung durchhielten, die Täufer, die wiederholt mit den Reformatoren ins Gespräch getreten sind'. Verwerking van enige gedachten van Balthasar Hubmaier, een doper van het eerste uur († 1528) die Yoder echter niet tot de 'eigenlijke' dopers wil rekenen, leek mij verantwoord. Hubmaiers 'Sonderstellung unter den Täufern' betreft overigens wél een belangrijk punt: het dragen van het zwaard dat hij zowel aan de overheid als aan de afzonderlijke christen toestond. Fast, *Der linke Flügel*, S. 36.

265 Littell, *Anabaptist view*, p. 66.

266 De *Schleitheimer artikelen* verstaan onder de gruwelen, die vermeden en ontvlucht moeten worden: 'alle päpstlichen Werke und Gottesdienste, Versammlungen, Kirchenbesuche, Weinhäuser, Bündnisse und Verträge des Unglaubens und anderes dergleichen mehr'. Fast, *a.a.O.*, S. 64 f. Vgl. Littell, *l.c.*, p. 89: 'The True Church must be separated from the evil and the wicked: Israel must go out from Babylon and Egypt'.

De *Schleitheimer artikelen* ontlenen hun naam aan het dorp Schleithem ten noordwesten van Schaffhausen, waar ze tijdens een 'synode' van dopers zijn opgesteld door Michael Sattler (24 febr. 1527). Fast, *a.a.O.*, S. 59; Yoder, *a.a.O.*, I, S. 95—100. Voor vriend en vijand kregen ze 'die Bedeutung eines grundsätzlichen Bekenntnisses'. Reeds in

van verval waarmee ook de hervormers niet hadden gebroken.²⁶⁷ Het was een kerk waarin men als kind 'hineingetauft' ²⁶⁸ werd zonder dat naar geloof gevraagd werd, bovendien een instituut dat in stand werd gehouden door een ongeestelijke macht, de sterke hand van de overheid.²⁶⁹

De dopers verwierpen de kinderdoop, wezen ook elk ingrijpen van de overheid af in het leven der kerk en ontzegden haar tevens het recht om tegen andersgelovigen straffend op te treden.²⁷⁰ De 'rechte Kirche' was voor hen de kerk van de apostolische eeuw; dat was een kerk geweest, vrij van de staat en gevormd door het vrijwillig toetreden van bewust gelovigen.²⁷¹

De ware christelijke doop was die welke bediend werd aan degenen die waarachtig geloofden dat hun zonden waren vergeven en die 'in der Auferstehung Jesu Christi' wilden wandelen.²⁷² Met deze doop nam men de verantwoordelijkheid op zich voor een goed geweten bij God (1 Petr. 3 : 21),²⁷³ en de verplichting tot een leven in geloof en liefde en tot het zich laten welgevalen van de broederlijke bestraffing en christelijke ban.²⁷⁴

De tucht gaat over de leer en de levenswandel.²⁷⁵ Al naar dat nodig is, moet ze 'nach Sanftmut und Schärfe, Lang- und Kurzmut' worden uitgeoefend, maar altijd in de geest der liefde.²⁷⁶ Openbare zonden moeten openbaar en onmiddellijk worden gestraft. Bij heimelijke zonden dient de regel van Matth. 18 : 15 vv. te worden gevolgd: na twee vermaningen onder vier ogen en één door de gehele gemeente volgt de ban.²⁷⁷ Deze wordt met en in de gemeente

1527 publiceerde Zwingli een bestrijding ervan: *In catapaptistarum strophas elenchus*, en nog in 1544 waren ze zo actueel dat Calvijn er zich in zijn *Brieve instruction contre les anabaptistes* tegen richtte. Vgl. Fast, *a.a.O.*, S. 59; Yoder, *a.a.O.*, I, S. 95—100, 105—110; Littell, *l.c.*, p. 147.

In 1560 verscheen een nederlandse vertaling, waarvan een heruitgave, voorzien van een inleiding van S. Cramer, werd opgenomen in *Bibliotheca ref. neerl.*, V, blz. 583—650.

267 Ook de hervormers was de verval-gedachte allerminst vreemd. Vgl. Littell, *l.c.*, p. 64. Maar de dopers verweten hun gebrek aan consequentie en verloochening van de oorspronkelijk door hen ingenomen posities. Vgl. Fast, *a.a.O.*, S. 3, 121 f.; Kantzenbach, *Reformation in Deutschland*, S. 35 f.

268 De uitdrukking vindt men o.a. bij A. Farner, *a.a.O.*, S. 82.

269 Littell, *l.c.*, p. 66 f.; Fast, *a.a.O.*, S. 21 (Grebel), 56 (Hubmaier), 62 (*Schleitheimer artikelen*).

270 Wenger, *Dritte Reformation*, S. 91.

271 Littell, *l.c.*, p. 46, 65 ff., 79; Fast, *a.a.O.*, S. 11; Blanke, *Welt der Reformation*, S. 74 f.

272 Fast, *a.a.O.*, S. 62 (*Schleitheimer artikelen*). De dopers spraken, omdat zij de kinderdoop niet als doop erkenden, niet van 'Wiedertaufe', maar van 'Glaubenstaufe'. Fast, *a.a.O.*, S. XVI.

273 Littell, *l.c.*, p. 85.

274 Littell, *l.c.*, s.p.; Fast, *a.a.O.*, S. 20 (Grebel), 46, 54, 56 f. (Hubmaier).

275 Fast, *a.a.O.*, S. 19 (Grebel), 135 (Scharnschlager). Vgl. Wenger, *a.a.O.*, S. 93 (*Menno Simons*).

276 Fast, *a.a.O.*, S. 135; Wenger, *a.a.O.*, das.

277 Fast, *a.a.O.*, S. 50 ff. (Hubmaier), 63 (*Schleitheimer artikelen*). Behalve Matth. 18 (S. 19, 47, 50, 63) spelen ook de andere bekende teksten een rol. — Een uitvoerige omschrijving van de excommunicatie door Hubmaier bij Littell, *l.c.*, p. 88.

door de voorganger voltrokken.²⁷⁸ De *Schleitheimer artikelen* (1527) willen dat dit zal geschieden vóór de avondmaalsviering: zij die ter gedachtenis aan Christus' verbroken lichaam en vergoten bloed het éne brood willen breken en de éne drank willen drinken, moeten tevoren tot één lichaam van Christus verenigd zijn.²⁷⁹

De geëxcommuniceerde moet voor een heiden en tollenaar worden gehouden en gemeden.²⁸⁰ Over de vraag hoever deze mijding moet gaan, liepen de meningen uiteen; de eerste broeders in Zwitserland hebben in dit opzicht echter geen rigoureuze standpunt ingenomen: volgens hen moest met een geëxcommuniceerde wel de broederlijke omgang worden afgebroken, maar een afbreken van alle gewone sociale en maatschappelijke verkeer achtten zij niet geboden.²⁸¹

Waar alle dopers het weer wèl over eens waren, was dat tegen geëxcommuniceerden geen wereldlijke macht mocht worden gebruikt. De ban is het enige zwaard.²⁸² Dat mag echter niet ongebruikt worden gelaten. Woord en sacrament alleen kunnen de ware kerk niet constitueren en in stand houden, want het evangelie van de genade Gods en van de rechtvaardiging alleen uit het geloof wordt zo heel gemakkelijk opgevat als een vrijbrief voor traagheid en zonde. Pas wanneer óók de broederlijke bestraffing wordt toegepast, kan het onder de christenen recht toegaan en de ware kerk onder hen gestalte krijgen.²⁸³

De tucht is 'Arznei', noodzakelijk om van de overgebleven zonde te genezen en ook 'das faule und stinkende Fleisch mitsamt den vergifteten und unreinen Gliedern manchmal ganz abzuschneiden'.²⁸⁴ Ze verwijderd de aanstoot die heel de kerk te schande maakt en ook anderen aansteekt, en houdt de bruid van Christus rein.²⁸⁵ De excommunicatie kan ook bewerken dat de zondaar tot zichzelf inkeert, zijn ellende leert kennen en zich van zijn zonden afwendt. In dat geval wordt hij 'mit grossen Freuden von der Kirche wiederum aufgenommen und in ihre Gemeinschaft eingelassen'.²⁸⁶ Het is duidelijk: voor de dopers was de tucht 'articulus stantis et cadentis ecclesiae'.²⁸⁷

Veel dopers zijn in de zestiende eeuw het slachtoffer geworden van vervolging, aanvankelijk omdat men hen, evenals de aanhangers van Luther,

278 Vgl. Neff, s.v. *Bann*, *MennL*, I, S. 117. (Zosinger gesprek 1—9 juli 1532).

279 Fast, *a.a.O.*, S. 63.

280 Littell, *l.c.*, s.p.

281 Littell, *l.c.*, p. 86; Wenger, *a.a.O.*, S. 96. Vooral onder de nederlandse dopers is veel strijd geweest over de mate van strengheid waarmee de tucht behoorde te worden uitgeoefend. Vgl. Neff, s.v. *Bann*, *a.a.O.*, I, S. 117; Polman, *Geloofsbelijdenis*, IV, blz. 62 v.

282 Fast, *a.a.O.*, S. 19 f. (Grebel), 66 (*Schleitheimer artikelen*); Littell, *l.c.*, p. 67.

283 Fast, *a.a.O.*, S. 36 f., 47 ff.

284 Fast, *a.a.O.*, S. 46 f.

285 Fast, *a.a.O.*, S. 52, 135.

286 Fast, *a.a.O.*, S. 52.

287 Fast, *a.a.O.*, S. 36; Neff, s.v. *Gemeindezucht*, *MennL*, II, S. 63 f.; Wenger, *a.a.O.*, S. 94.

als ketters beschouwde, later vooral omdat men in hen oproermakers zag.²⁸⁸

Het eerste keizerlijke mandaat speciaal tegen de dopers werd 4 januari 1528 uitgevaardigd. Het werd met toestemming van alle rijksstanden, óók de niet-katholieke, op 23 april 1529 tot rijkswet verheven. Dit mandaat maakte een snelle berechting mogelijk. Bepaald werd dat alle 'widerteufer und widergetauften . . . verstendig's alters . . . zum tode mit dem feuer, schwerd oder dergleichen . . . one vorgeend der geistlichen richter inquisition, gericht[et] und gepracht werden'. Verder werden met strenge straffen bedreigd doperse predikers, hardnekkige aanhangers van de beweging, personen die opnieuw in de dwaling vervielen, ouders die hun kinderen in hun jeugd niet lieten dopen enz.²⁸⁹

Deze rijkswet is de basis geworden van tal van 'Täufermandate' in de afzonderlijke duitse landen, op grond waarvan duizenden dopers zijn terechtgesteld.²⁹⁰

§ 9. OPZICHT EN TUCHT OVER DE PREDIKANTEN

Aanvankelijk gingen *Luthers* gedachten met betrekking tot de organisatie van de kerk niet uit boven de 'Gemeinde'.²⁹¹ Nog in 1524, toen de 'Wildwuchs'²⁹² van de reformatie reeds overal zichtbaar geworden was, ging hij niet in op de suggestie van keurprins Johan Frederik van Saksen om 'von einer Stadt in die andere im Fürstentum' te trekken ten einde te zien 'wie Paulus tät, mit was Predigern die Städte der Gläubigen versehen wären . . . Welche Prediger denn nicht tüglich, hättet Ihr mit Hülff der Oberkeit zu entsetzen'.²⁹³ Pas de chaos veroorzaakt door de boerenoorlog dwong hem van standpunt te veranderen. Eerst verzocht hij de keurvorst om financiële hulp voor de instandhouding van

288 Schraepler, *Rechtliche Behandlung der Täufer*, S. 19.

Voor het eerst werd tegen dopers opgetreden in Zürich, jan. 1525. De rechtsgrond toen was overtreding van door de Raad uitgevaardigde verboden en besluiten. Felix Mantz had op 21 jan. 1523 een spreekverbod gekregen, enige dagen eerder (18 jan.) had de Raad 'ausdrücklich beschlossen . . ., dass die Säuglingstaufe weiterhin die einzig gültige Tauf-form bleiben müsse'. Blanke, *Brüder in Christo*, S. 49 f.

In het duitse rijk werd het eerst tegen de dopers opgetreden door Ferdinand van Habsburg, heer van Oostenrijk. Vgl. voor diens mandaten met betrekking tot de dopers: Schraepler, *a.a.O.*, S. 19 f. (Pas in 1558 werd Ferdinand keizer van Duitsland).

289 Schraepler, *a.a.O.*, S. 21 f.

290 Een gunstige uitzondering vormde Hessen waar 'niemals ein Täufer seines Glaubens wegen [werd] hingerichtet . . . Das ist einzig das Verdienst des Landgrafen Philipp'. Schraepler, *a.a.O.*, S. 46. Wel kende ook Hessen verordeningen tegen de dopers (krachtens de rijkswet van 1528 was dit onvermijdelijk), maar die waren mild, vergeleken met die in andere gebieden. Vgl. Schraepler, *a.a.O.*, S. 72 f.

291 Vgl. *MA*, III, S. 572 ('Erläuterungen' van W. Köhler bij *Luthers* voorrede op Melancthon, *Unterricht* 1528). Ook Bornkamm, *Bindung und Freiheit*, S. 195: '„Das nur Christus verkündigt werde“, ist das einzige Prinzip für den Aufbau der Kirche'. Vgl. blz. 21, aant. 51.

292 Een vooral door Lau gaarne gebezigde term. Vgl. Lau, *Luther*, S. 111; Lau-Bizer, *Reformationsgeschichte*, S. 17, 32.

293 *MA*, III, S. 573. De brief waarin de keurprins hierop aandrong, was van 24 juni 1524.

de leerstoelen aan de universiteit en de predikantsplaatsen — als die hulp niet verleend werd, zou binnen korte tijd 'gotts wort und dienst zu boden' liggen — en om visitatie van de burgerlijke gezagsdragers in de steden en op het land. Dat was in oktober 1525. Een jaar later, in november 1526, vroeg Luther de keurvorst om een visitatie waarbij onder meer de leer en de levenswandel van de 'Pfarrer' voorwerp van onderzoek moesten zijn.²⁹⁴ Weldra vonden visitaties van deze aard plaats,²⁹⁵ niet alleen in Saksen maar ook elders.²⁹⁶ Ze werden verricht op gezag van de overheid door commissies waarin behalve theologen ook juristen zitting hadden.²⁹⁷

In de tijd tussen de visitaties werd het opzicht over de predikanten uitgeoefend door de superattendent of superintendent, gewoonlijk de eerste predikant van de hoofdstedelijke kerk.²⁹⁸ Misten zijn vermaningen of die van de visitatoren de gewenste uitwerking, dan werd de overheid ingelicht, opdat deze 'billichen versehung' zou treffen.²⁹⁹

Toen de consistoriën ontstonden, namen deze het werk van de visitatiecommissies over;³⁰⁰ in het nieuwe systeem werd het superintendentschap ingebouwd.³⁰¹

Dat Luther zich tot de *overheid* wendde met zijn verzoek om visitaties mogelijk te maken, is niet verwonderlijk. In de eerste plaats: tot wie had hij het in die catastrofale situatie anders moeten doen?³⁰² Bovendien: in verschillende duitse landen en steden hadden reeds vóór de reformatie visitaties op last van de overheid plaats gevonden.³⁰³ Ook het optreden van overheids-

294 MA, III, S. 573 f.; Krumwiede, *Entstehung des landesherrlichen Kirchenregiments*, S. 63—69. Beknopter: ders., *Reformation und Kirchenregiment*, S. 30 f.

295 De aansluiting aan de oude bisschoppelijke visitaties is duidelijk. Ze was dat ook voor Luthers besef. Vgl. zijn voorrede op Melanchthon, *Unterricht*, S. 3; voorts Wolf, *Ordnung der Kirche*, S. 377.

296 In Pruisen was men trouwens al in 1525 met visitaties begonnen. Lau-Bizer, *a.a.O.*, S. 45.

297 Lau-Bizer, *a.a.O.*, S. 44 f.; Lau, *a.a.O.*, S. 112 f.

298 Reeds in Melanchthon, *Unterricht*, was voorzien in de figuur van de superintendent. Zie aldaar S. 41 f. De figuur was 'vorgebildet im Dekan des kanonischen Rechts', aldus Friedrich, s.v. *Superintendent*, *EKL*, III, Sp. 1231. Vgl. Müller, *a.a.O.*, S. 176: 'Ihr mittelalterliches Vorbild ist freilich nicht der Bischof — dazu ist schon ihr Bezirk viel zu klein; sie sitzen in jeder Amtsstadt —, sondern der richterliche Beamte des Bischofs, der Offizial, Kommissar, auch der Landdechant'.

299 Melanchthon, *Unterricht*, S. 42.

300 Schmidt, s.v. *Visitation*, *RGG*, VI, Sp. 1413; Wolf, *a.a.O.*, S. 379. De visitaties hebben veel bijgedragen tot de bevestiging en uitbreiding van de reformatie in Duitsland. Na de dertigjarige oorlog bewezen ze opnieuw in Duitsland haar waarde bij de wederopbouw van het ontredde kerkelijke leven. Vgl. Schmidt, *a.a.O.*, VI, Sp. 1412 f.; Thimme, s.v. *Visitation*, *EKL*, III, Sp. 1669.

301 Göbell, s.v. *Superintendent*, *RGG*, VI, Sp. 528.

302 Krumwiede, *a.a.O.*, S. das.

303 Hashagen, *Spätmittelalterl. landesherrl. Kirchenregiment*, S. 78 f. Vgl. Hack, s.v. *Visitation*, *LTbK*, X, Sp. 813: 'Das ausgehende MA kennt landesherrliche V.en der Fürsten, z.T. kraft päpstl. V.privilegien'. Een soort rooms-katholieke parallel voor wat

ambtenaren als visitatoren was niet iets nieuws. 'Die Teilnahme weltlicher Beambten an der Visitation ist schon vor der Reformation mehrfach vorgekommen'.³⁰⁴

Op grond van deze en andere feiten heeft reeds een oudere generatie onderzoekers gemeend te mogen constateren, dat het 'landesherrliche Kirchenregiment' niet als een product van de reformatie, maar van de late middeleeuwen moet worden beschouwd.³⁰⁵

Enkele jaren geleden verdedigde W. Maurer een enigszins andere opvatting: 'Das Landeskirchentum ist erst im 16. Jahrhundert entstanden, nicht schon im ausgehenden Mittelalter'. Maar in de eerste plaats laat Maurer hier alle nadruk vallen op 'entstanden', daarbij toegevend dat er in de late middeleeuwen wel degelijk 'Ansätze zum Landeskirchentum' zijn geweest.³⁰⁶ En in de tweede plaats laat hij zijn stelling meer rusten op juridische dan op feitelijke overwegingen: die 'Ansätze' hadden nog het karakter van usurpatie, in strijd als ze waren met het kanonieke recht. Werkelijk ontstaan kon het 'Landeskirchentum' pas toen het kanonieke recht in de evangelische gebieden zijn bindende kracht had verloren. Al met al is het onderscheid tussen Maurers opvatting en de traditionele niet groot.

Dat Luther tegenover de bemoeienis van de overheid met de kerkelijke zaken principieel anders stond dan Melanchthon, wordt tegenwoordig vrijwel algemeen aanvaard.³⁰⁷ Maar betekent dit, dat Luther de invoering van het 'landesherrliche Kirchenregiment' aanstonds duidelijk heeft onderkend en er tegen geprotesteerd heeft? Sinds K. Holl dit beweerde,³⁰⁸ werd het de opvatting van velen. Holl meende dat de keurvorstelijke instructie voor de visitatoren van 1527 de invoering betekende van het 'landesherrliche Kirchenregiment' in Saksen³⁰⁹ en dat in Luthers voorrede op Melanchthons *Unterricht der Visitatoren* van 1528 daartegen een protest te vinden was. De bedoelde instructie en die voorrede zijn volgens hem twee totaal verschillende oorkonden. 'Die eine will die Visitation betrachtet wissen als einen Ausfluss der landesväterlichen Fürsorge des Kurfürsten, die andere als einen Akt der Selbsthilfe der Kirche. Zwischen diesen beiden Auffassungen gibt es keine Vermittlung'.³¹⁰

Luther deed, vermeldt S. Muller in zijn inleiding op *Verslagen van kerkvisitatiën*, blz. XII: 'In 1545 wendden de bisschop [van Utrecht] en de aartsdiakens zich gezamenlijk tot de regeering van Karel V met verzoek, om door bijstand van den wereldlijken arm het verzet van het volk tegen de kerkvisitatiën te breken'.

304 Hashagen, *a.a.O.*, S. 79, die vervolgt: 'In diesen Äusserlichkeiten konnten die protestantischen Visitatoren vielfach an ältere Vorbilder anknüpfen'.

305 Moeller, *Zur Reformationsgeschichte*, S. 78, die in dit verband 'vor allem' A. Schultze en Hashagen noemt.

306 Maurer, *Entstehung des Landeskirchentums*, S. 69. Beide malen is de cursivering van Maurer zelf.

307 Vgl. Lau-Bizer, *a.a.O.*, S. 44: 'Luthers Appell an die Oberherren als um der christlichen Liebe willen dem Evangelium Verpflichtete stempelte die Massnahmen zu einer Notlösung, die um der geschichtlichen Lage willen freilich die einzig mögliche war. Melanchthons These von der Obrigkeit als Wächterin auch über den Gottesdienst (custodia utriusque tabulae) bedeutete einen ganz anderen (naturrechtlichen) Ansatz'. Vgl. blz. 21 v., aant. 51 en 56.

308 Holl, *Landesherrl. Kirchenregiment*, S. 372—375.

309 Holl, *a.a.O.*, S. 373: 'mit dieser Instruktion ist das landesherrliche Kirchenregiment da'.

310 Holl, *a.a.O.*, S. 374.

Deze opvatting is kort geleden krachtig bestreden door H.-W. Krumwiede. Met grote nuchterheid bracht deze er o.a. de volgende bedenkingen tegen in.

a. Zou Holl gelijk hebben, dan zou Luther éérs de keurvorst als wereldlijke overheid om de visitaties gevraagd hebben, en later, toen deze zijn verzoek had ingewilligd, daartegen geprotesteerd hebben. 'Man könnte das nur als Schizophrenie bezeichnen'.³¹¹

b. De keurvorstelijke instructie van 1527 is niet een document van het 'landesherrliche Kirchenregiment'. Het stuk ziet er ondanks formele overeenkomst op verschillende punten met andere door de landsheer uitgevaardigde verordeningen, wezenlijk anders uit.³¹² Het bevat een eerlijke poging aan de theologen precies dat te geven waarom zij gevraagd hadden. De keurvorst verleende aan de visitatoren wel zijn autoriteit maar beperkte hen niet in hun kerkelijk handelen.³¹³ Daarom is er geen sprake van een tegenstelling met Luthers voorrede van 1528.³¹⁴

c. Het ging er in de volstrekt onoverzichtelijke en catastrofale toestanden in de gemeenten niet om 'Programme für eine evangelische Kirchenverfassung' te verwezenlijken, maar eenvoudig om een dam op te werpen tegen de ontbinding van elke kerkelijke orde.³¹⁵ Eerst langzaam aan heeft zich uit de daarvoor nodige overheidsbemoeienis het 'landesherrliche Kirchenregiment' ontwikkeld.³¹⁶ Tegen die ontwikkeling heeft Luther nooit 'generell' geprotesteerd, maar het was ook een ontwikkeling die aanvankelijk niet was te overzien, die niet verliep volgens een vast plan, zodat het niet eenvoudig was de naderende gevaren in het vizier te krijgen.³¹⁷

Ook met Krumwiede's uiteenzetting zal over deze kwestie nog wel niet het laatste woord gezegd zijn, al bevat ze veel plausibels.³¹⁸ Wij behoeven in dit verband echter op het vraagstuk niet nader in te gaan.

Ongeveer in dezelfde tijd waarin in Duitsland Luther en Melanchthon daartoe genoopt werden, zag *Zwingli* zich in Zürich genoodzaakt zich te beraden over maatregelen betreffende het opzicht en de tucht over de predikanten; het bedenkelijk gehalte van leer en leven van tal van predikanten dwong hem ertoe.

Bij mandaat van 8 april 1528 werd als orgaan daarvoor een synode in het leven geroepen. Deze werd samengesteld door alle predikanten en 'ein oder zwei erber [ehrbare] Männer' uit elke gemeente. Tweemaal per jaar kwam ze samen, omstreeks pasen en in september. Om de beurt moesten de predikanten buiten staan en werd hun leer en leven besproken. Hierop kregen zij de

311 Krumwiede, *a.a.O.*, S. 31.

312 Vgl. Krumwiede, *Entstehung des landesherrlichen Kirchenregiments*, S. 71 ff.: 'es [handelt] sich . . . um den üblichen Kanzleistil'. Vgl. S. 261 f.

313 Krumwiede, *a.a.O.*, S. 75. Vgl. S. 88. Ook Krumwiede, *Reformation und Kirchenregiment*, S. 31.

314 Krumwiede, *a.a.O.*, das.

315 Krumwiede, *Entstehung des landesherrlichen Kirchenregiments*, S. 71. Vgl. S. 108.

316 Vgl. blz. 22, aant. 55.

317 Krumwiede, *a.a.O.*, S. 108 f.; Moeller, *a.a.O.*, S. 93.

318 Moeller, *a.a.O.*, das, ziet de betekenis van Krumwiede's studie vooral daarin dat het verdere onderzoek verplicht tot de 'in dieser Sache zu oft vernachlässigte geschichtliche Besinnung'.

gelegenheid zich zo nodig te rechtvaardigen, beterschap te beloven en om clementie te vragen, waarna de synode haar eindoordeel opmaakte en uitsprak. Gewoonlijk volstond de synode met een vermaning, in ernstige gevallen kon ze echter iemand zelfs zijn prebende ontnemen.³¹⁹

Bullinger voegde in 1532 aan dit apparaat nog een nieuw element toe: het ambt van decaan.³²⁰ Deze visiteerde geregeld de predikanten van zijn kapittel; zijn onderzoek betrof hun leer en leven en de toestanden in de gemeenten.³²¹ Indien nodig bracht hij in gezelschap van één of meer predikanten een tweede bezoek. Bleven de vermaningen zonder vrucht, dan werd dit aan de synode medegedeeld, die daarna de behandeling van het geval overnam. Hoewel ter synode ook afgevaardigden aanwezig waren van de stadsraad, en de oud-burgemeester zelfs één van de twee voorzitters was,³²² werd van wereldlijke dwangmiddelen geen gebruik gemaakt. Ontzetting uit het ambt vond zelden, excommunicatie nimmer plaats.³²³ Het zgn. convent van de 'Examinatoren beider Stände', dat de stadsraad als college van advies voor kerkelijke zaken terzijde stond, oefende het dágelijks toezicht uit over de predikanten. Zo nodig riep het hen voor zich of verwees het hen ter bestraffing naar de Kleine Raad.³²⁴

In *Bern* kwam een regeling voor het opzicht over de predikanten tot stand kort na de uitvaardiging van het *Reformationsmandat* van 1528.³²⁵ Stad en land werden verdeeld in kapittels en in elk kapittel werd een decaan³²⁶ — benoemd door de overheid — belast met het toezicht op de leer en de levenswandel van zijn ambtsbroeders. Zo nodig vermaande hij hen onder vier ogen; als dit niet hielp, bracht hij hen aan bij de Raad. Eén- à tweemaal per jaar hield hij met hen een kapittelvergadering. Behalve de kapittelvergaderingen vonden er in de hoofdstad *Bern* ook synoden plaats waarop alle predikanten verwacht werden; ook deze bedoelden vooral de discipline onder hen te bevorderen. Van het oorspronkelijke plan de synoden eens in de drie jaar te houden, is weinig terecht gekomen. Ze kwamen steeds onregelmatiger en tenslotte — maar toen was de zeventiende eeuw al aangebroken — helemaal niet meer bijeen.³²⁷

In *Bazel* werden krachtens de *Reformationsordnung* van 1529 opzicht en tucht over de predikanten en 'diacone' toevertrouwd aan een college van twee

319 Zie O. Farner, *a.a.O.*, IV, S. 398 ff.; Ley, *a.a.O.*, S. 93 ff.

320 Ley, *a.a.O.*, S. 95 f. De decaan stond aan het hoofd van een kerkelijk district of 'kapittel'. Vgl. Bloesch, *Gesch. der schweiz.-ref. Kirchen*, I, S. 90. Hij had ongeveer dezelfde functie als de superintendent in Duitsland, die daar trouwens in een aantal reformatorische kerkorden ook voorkomt onder de naam 'Dekan'. Vgl. Nitzschke, s.v. *Dekan*, *Dechant*, *Decanus*, *EKL*, I, Sp. 855. Ook blz. 54, aant. 298.

321 Ook de studie der predikanten. Ley, *a.a.O.*, S. 96.

322 Bloesch, *a.a.O.*, I, das.

323 Ley, *a.a.O.*, S. 96.

324 Bloesch, *a.a.O.*, I, S. 91.

325 Vgl. Guggisberg, *a.a.O.*, S. 154 f.

326 De 'Dekan' werd bijgestaan door een 'Kammerer' die als vice-decaan en penningmeester van het kapittel fungeerde. Guggisberg, *a.a.O.*, S. 154, 273.

327 Guggisberg, *a.a.O.*, S. 155.

of drie theologen en één of twee raadsheren. Hun taak bestond in het instellen van een onderzoek naar de leer en de levenswandel van de 'diener des worts, vor und ehe sy gesandt', in het bijleggen van geschillen over het christelijk geloof tussen gemeenteleden en predikanten, in het schorsen van predikanten die in openbare zonden waren gevallen, en tenslotte in het samenroepen van twee synoden per jaar, één in het voor- en één in het najaar. In deze synoden moesten verschijnen alle 'leutpriester und diacone zu statt und land'. Ieder was verplicht alles wat hij aan strafwaardigs of ergerlijks van zijn collega's wist 'on allen nyd zu eröffnen', opdat alles wat zich met de christelijke vroomheid niet verdroeg, 'abgestellt und ärgernüsz verhütet werde'.³²⁸ De synode vertoonde dus duidelijke trekken van overeenkomst met die van Zürich. Een niet onbetekenend verschil was echter dat er geen afgevaardigden uit de gemeenten aanwezig waren.³²⁹

De eerste regelingen te *Straatsburg* dateerden van het najaar van 1531.³³⁰ Bij raadsverordening werden toen eenentwintig 'Kirchspielpfleger' aangesteld, voor elk van de zeven parochies drie: één uit de kring van de permanente magistraten,³³¹ één van de schepenen en één vertegenwoordiger van de burgerij.³³² Hun voornaamste taak bestond in het uitoefenen van het toezicht op de leer en het leven van de predikanten.³³³

In de kerkorde van 1534 werd deze regeling enigszins gewijzigd. Voortaan zou het toezicht worden uitgeoefend door de 'Kirchenpfleger' en de zgn. 'Examinatores' of 'verhörer Götlicher lere'. Dezen moesten trachten voorkomen de 'mangel' te verbeteren. Lukte hun dat niet, dan konden zij 'helffer', hulp-predikers, ontslaan³³⁴ en, als het 'pfarrer' betrof, hun zaak aan de Raad voorleggen.³³⁵

De kerkorde bevatte ook een regeling voor de visitatie van de kerken 'uff

328 *Kirchenordnungen* (Richter), I, S. 121 f.; Staehelin, *a.a.O.*, S. 480 f.

329 *Briefe und Akten* (Oekolampad), II, S. 292, Anm. 4 (bij Nr. 643).

330 30 okt. 1531; ze werden begin 1532 door Bucer van de kansel afgekondigd. Köhler, *a.a.O.*, II, S. 408.

331 'von dem ewigen Regiment', dwz. uit het 'Ratskollegium der Dreizehn', waarvan de leden voor het leven werden gekozen. Köhler, *a.a.O.*, II, das. und Anm. 322.

332 Wendel, *l.c.*, p. 45 s., en Anrich, *Calvinische Kirchenverfassung*, S. 20, signaleren hier invloed van Bazel en Oecolampadius: ook in Bazel was (14 dec. 1530) besloten voor elke parochie drie 'Bannherren' aan te stellen, twee uit de stadsraad en één uit de gemeente. Vgl. blz. 32 v. Een ingrijpend verschil was echter dat, terwijl in Bazel de taak van de 'censores' bestond in het uitoefenen van de tucht over de kerkleden, die van de straatsburgse 'Kirchenpfleger' gelegen was in het uitoefenen van opzicht en tucht over de predikanten.

333 Bellardi, *a.a.O.*, S. 16 f.

334 *Kirchenordnungen* (Richter), I, S. 234: het hier gebruikte 'urlauben' zal wel betekenen: met groot verlof zenden, ontslaan.

335 *Kirchenordnungen* (Richter), I, S. 234. Het college van de 'Examinatores' of 'verhörer Götlicher lere' bestond uit twee raadsleden, drie 'Kirchspielpfleger' en twee predikanten. Bellardi, *a.a.O.*, S. 18.

dem land'.³³⁶ Hier traden als visitatoren op twee 'Kirchspielpfleger' en een predikant, allen benoemd door de Raad. Bij de visitatie hield de predikant een vermanende preek waarbij hij zijn hoorders óók opriep 'fehl und mangel an leer und leben des Pfarrers, oder anderer' bij de visitatoren aan te brengen. Daarna ondervroegen de 'Kirchspielpfleger'³³⁷ de 'Schultheiss',³³⁸ de dorpsrechters en de predikant en namen zij vervolgens degenen die iets aangegeven hadden een verhoor af.³³⁹ Zo mogelijk werden de zaken ter plaatse tot oplossing gebracht. Waren ze daarvoor te moeilijk, dan werden ze aan de plenaire vergadering van de 'Kirchspielpfleger' en zo nodig aan de Raad voorgelegd. Al omvatte de visitatie heel wat meer — eigenlijk heel het leven van de dorpsgemeente³⁴⁰ —, het onderzoek naar de leer en levenswandel van de predikant was er een zeer belangrijk onderdeel van.³⁴¹ Dat van de visitatoren niet de predikant de voornaamste was maar de 'Kirchspielpfleger' dit waren, blijkt uit het bovenstaande duidelijk.

Tenslotte de *dopers*. Over hen kunnen wij in dit verband kort zijn. Aanvankelijk stond men in hun kringen uiterst kritisch tegenover vaste voorgangers.³⁴² Wel erkenden reeds de broeders die in 1527 in Schleithem vergaderden de 'Hirte' als een soort voorganger,³⁴³ maar tot het aanstellen van ambtsdragers op grotere schaal kwam het pas nadat het religieus individualisme onder de dopers tot excessen had geleid. De hutterieten kenden zelfs verschillende soorten van ambtsdragers, als voornaamste: de 'Hirten' — de voor-

336 *Kirchenordnungen* (Richter), S. 238 f.

337 Ten onrechte maakt Köhler, *a.a.O.*, II, S. 425, ook de 'Kirchspielpfleger' tot *object* van de ondervraging: 'Befragung des Schultheissen, der Kirchenpfleger, der Dorfrichter, des Pfarrers'. In de kerkorde zijn zij echter duidelijk *subject*: 'Unnd daruff sollen dann die Kirchen pfleger, den Schultheys, das gericht, und pfarrer besonder befragen . . .'

338 De 'Schultheiss' is de dorpsburgemeester.

339 *Dwz. dat men ongeveer de 'modus procedendi' volgde van het oude sendgericht.* Köhler, *a.a.O.*, II, das. Men bedoelde met de visitaties ook zo iets als herstel van de sendgerichten: 'Soliche Visitation und heymsuchen, haben die alten, eh der abfall so grob ingerissen, mit grossen ernst gehalten, Davon noch in etlichen Stifften das uber bliben, das man heysset den send bereiten, und derhalben haben auch alle Euangelische stend, die etwas Landschafften haben, soliche Visitation wider an die hand genommen, und schaffen damit nit geringe frucht'.

340 Ontrouw kerkbezoek, kroegbezoek onder kerktijd, oneerbiedig gedrag tijdens de kerkdienst. *Er moest op worden toegezien dat de 'Schultheiss' onder kerktijd geen zitting hield, dat 'das arm arbeitsam Landvolck' in de gelegenheid gesteld werd naar de kerk te gaan, enz.*

341 Interessant is de bepaling dat uit het kerkegoed waarmee vroeger mis- en gezangboeken, kaarsen e.d. gekocht werden, nu ten behoeve van de dorpspredikanten 'etliche notwendige bücher' gekocht moeten worden, omdat de meesten van hen 'schmal versehen sein, und solichs selb nit vermögen'. Een aantal boeken die in geen geval mogen ontbreken, wordt opgesomd. Ze moeten geïnventariseerd worden en blijven eigendom van de parochie. *Kirchenordnungen* (Richter), I, S. 239.

342 Littell, *l.c.*, p. 91 f.

343 Fast, *a.a.O.*, S. 65.

gangers —, de 'Diener des Wortes' — de zendingen —, en de 'Diener der Notturft' — de verzorgers van de armen.³⁴⁴ Toch werd er tussen hen en de gewone gemeenteleden geen wezenlijk onderscheid gemaakt.³⁴⁵ Het centrum van alle gezag bleef de gemeente, die immers door de Heer zelf werd geïnstrueerd en geleid. Bij verschil van inzicht werd gepoogd door onderling overleg een consensus te bereiken.³⁴⁶ Opzicht en tucht over de ambtsdragers van een duidelijk eigen karakter kende men niet. Dat blijkt bv. uit de *Schleithheimer artikelen* waarin gezegd wordt, dat als een 'Hirte' iets doet dat terechtwijzing verdient, alleen met hem zal worden gehandeld in aanwezigheid van twee of drie getuigen, en dat, als hij gezondigd heeft, hij moet terechtgewezen worden in aller tegenwoordigheid opdat de anderen vrezen.³⁴⁷ Dat was praktisch dezelfde handelwijze als die tegenover elk ander gemeentelid werd toegepast.

§ 10. GLOBALE INVENTARISATIE

Uit de voorafgaande beschrijving blijkt duidelijk dat alle hervormers vóór Calvijn en ook de dopers zich met betrekking tot de kerkelijke tucht voor een veelheid van vragen gesteld hebben gezien. Zonder volledigheid te beogen, signaleren wij de volgende.

Vragen verband houdende met het naast elkaar bestaan van de geestelijke en wereldlijke 'potestas'. Is er in een christelijke staat of stad nog kerkelijke tucht nodig? Zo ja, wat is dan het eigen karakter daarvan, naast het overheidsop-treden tegen de zonde?

Vragen over de betekenis en de reikwijdte van de tucht en de excommunicatie. Moet de excommunicatie altijd 'minor' zijn of is er ook nog plaats voor de een of andere vorm van 'excommunicatio maior'? Wat zijn de doeleinden van de tucht? In hoeverre moeten geëxcommuniceerden worden gemeden? Heeft de excommunicatie alleen gevolgen voor dit leven of ook voor het leven hierna? Wanneer en hoe moet de wederopneming plaatsvinden? Is de tucht evenals de rechte bediening van Woord en sacramenten 'nota ecclesiae', ja dan neen?

Vragen betreffende de subjecten van de tucht. Wie moeten de tucht uit-

344 Littell, *l.c.*, p. 92 f. Elders sprak men van 'Diakone', 'Prediger' en 'Älteste' of 'Bischöfe'. Wenger, *a.a.O.*, S. 88.

345 Wenger, *a.a.O.*, das. Vgl. de *Gemeinsame Ordnung* (±1540) van Scharnschlager: als zij samenkomen zullen zij, als er geen 'besonderer Vorsteher' is, een uit hun midden 'freundlich und lieblich ermahnen' naar de hem door God geschonken gave hun voor te lezen of toe te spreken, tenzij iemand 'aus Liebe' zichzelf daartoe bereid verklaart. Men wil dus een soort voorganger. Het vervolg van de tekst luidt echter aldus: de een na de ander kan spreken al naardat hem iets gegeven is (1 Kor. 14), 'damit unsere Gemeinde nicht gleich sei den Falschberühmten [de officiële predikers], da nur einer und sonst keiner reden darf'. Fast, *a.a.O.*, S. 132.

346 Littell, *l.c.*, p. 93 f.

347 Fast, *a.a.O.*, S. 65.

oefenen? Is dit een zuiver principiële vraag of een waarvan de beantwoording geheel of gedeeltelijk afhankelijk is van de omstandigheden? Heeft de gemeente een aandeel in de tuchttoefening en zo ja welk? Ook al zouden kerkelijke tucht en straffend overheidsoptreden onderscheiden moeten worden, heeft de overheid dan toch niet een taak met betrekking tot de kerkelijke tucht, bv. tegenover hen die zich onder de excommunicatie verharden?

Vragen betreffende de objecten van de tucht. Wie worden voorwerp van kerkelijke tucht en om welke zonden komt men ermee in aanraking? Strekt de tucht zich uit over alle leden van de kerk of alleen over een beperkte kring? Is uitoefening van de tucht in een 'volkskerk' wel mogelijk?

Vragen omtrent de wijze waarop de tucht moet worden uitgeoefend. In welke geest moet dit geschieden? Welke middelen moeten worden aangewend en welke procedures worden gevolgd bij de verschillende categorieën zonden?

Met betrekking tot *de tucht over de predikanten* drongen zich vragen op als de volgende. Wat is de bedoeling van deze tucht, naast de algemene waaraan de predikanten óók onderworpen zijn? Bezitten zij nog een zeker 'privilegium fori'? In hoeverre hebben de kerkleden het recht bezwaren en klachten tegen hen in te brengen?

Ziedaar de voornaamste vragen waarmee ook Calvijn geconfronteerd is geworden en die ook hij van antwoorden heeft moeten voorzien. Hoe hebben zijn antwoorden geluid?